

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ХІХ–ХХ ст.

ПЕРША ЧАСТИНА

І. ВСТУП. ІСТОРІОГРАФІЯ ХVІ–ХVІІІ вв.

Нова українська історіографія ХІХ і ХХ в. стоїть у доволі тісних зв'язках з історіографією трьох попередніх століть, ХVІ–ХVІІІ в. Наша історіографія починається значно давніше, вже в часи розцвіту Київської держави, в ХІ в., але спершу репрезентує її тільки одна головна форма – *літопись*, тобто записки, ведені з року на рік при монастирях, або єпископських катедрах, рідше на княжих дворах. Характер літописей чисто реферуючий, оповідаючий; літописці не стараються пояснювати причин і наслідків подій, ані давати загальніших оглядів. Від часу до часу різні редактори лучать літописи в т.зв. зводи, що обіймають більший протяг часу, але й вони не вмюють дати загального освітлення епохи. Літописи і в пізніші часи, аж до кінця ХVІІ віку, залишаються одною із типових форм нашої історіографії. Але в ХVІ–ХVІІІ в. побіч літописей появляються й інші форми вислову історичної думки.

Вік ХVІ – це час розвитку міщанства, особливо багатого купецького патриціату, що змагає також до вищої духової культури. Братства, релігійна боротьба, розвиток шкільництва – це головні прояви культурного руху. У тих відносинах починається також живіша праця на полі історії. Для практичних цілей, для оборони віри й Церкви тодішні діячі мусять сягати в минувшину, шукати історичних документів, старатися пояснити, якими шляхами розвивалися церковні справи. Так починається нова форма історіографії – церковна історія з початком ХVІІ в. Як приклади церковно-історичних дослідів можуть служити полемічні трактати, як “Пересторога” р. 1605, “Тренос” Мелетія Смотрицького 1610 р. та інші. Зразком виданих церковно-історичних джерел є “Синопис” або “коротке списання прав, привілеїв, свободи, вольностей..., народови руському наданих” 1632 р.

Від ХVІІ в. розвивається також *політична історія*. Глом, на якому вона починається, є зріст козаччини у другій четвертині ХVІІ в., особливо ж постання Козацької держави 1648 р. Політичні події того бурхливого часу полишають слід у різних “літописах” та “хроніках”, але й дають почин прагматичній історії. Т.зв. Самовидець, Григорій Граб'янка і Самійло Величко, перші політичні історики, трактують монографічно історію козаччини.

Поза тим в ХVІІ і ХVІІІ вв. продовжуються даліше літописні зводи, які переходять у новіший тип історичної *компіляції*. Вони не вдоволяються вже самим хронологічним реферуванням подій, але намагаються злучити події у прагматичну цілість. Характеристичні історики цього напрямку – це Інокентій Гізель, Теодозій Сафонович і Панталеймон Кохановський – три київські монахи, що описали свої історичні компіляції в 1670-х рр.

Всі ті три форми історіографії – церковна історія, політична й загальна компіляція панують і протягом ХVІІІ в.

Замітний зріст історичних праць приносять три останні десятиліття XVIII в. Тодішнє покоління істориків бачило ще українську державу за останнього гетьмана (Кирила Розумовського 1750–1764), бачило, як вона упадала і як останки самостійності України були зруйновані. Це покоління мусило поставити перед собою питання, чому упала українська державність, і почало інтенсивні історичні студії. Останнє покоління XVIII в. більше освічене, як попереднє. Деякі з істориків кінчили вже університети і їздили за границю для дальшої освіти; у своїм світогляді переймалися раціоналістичною філософією XVIII в., пізніше пізнавали ідеї Великої революції. Історики кінця XVIII в. – це перехідний етап до історіографії XIX в.

Перейдемо головніших репрезентантів нашої історії на переломі XVIII і XIX вв.

Юрій Кониський. Народився 11 грудня 1717 р. в Ніжині в дворянській родині, хрещений Григорій, вчився у Київській академії 1744, постригся у ченці, 1745–1754 рр. був учителем академії і ректором від 1751 до 1755 р. В 1783 р. висвячений на білоруського єпископа, назначений архієпископом і членом св. Синода, умер 24 лютого 1795 р. в Могилеві і похоронений в церкві св. Спаса.

Як білоруський єпископ Кониський боронив енергично прав православної церкви у Варшаві, і його промова 1765 р. перед Станіславом Августом зробила велике вражіння. Він старався також добути впливи посередньо через Петербург, з яким увійшов в зносини зараз по висвяченню; завдяки його заходам царський двір взяв під свій протекторат православних в Польській державі і добув для них різні полегші. Прилучення білоруських земель до Росії при першому розборі Польщі було приготовлене його пропагандою.

Кониський займався історією з практичних мотивів, щоби знайти матеріал для оборони Церкви. Результат своїх дослідів він зібрав в працях: “Prawa i wolności obywatelom Korony polskiej i W.X.Litewskiego” 1767 (два видання) і “Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о епархиях в Польше бывших, благочестивых” (по 1772 р.).

У своїх працях Кониський використав літературу і православну, і католицьку та уніяцьку, як Баронія, Кульчинського, Стебельського, а також і архівні матеріали, і сам він зібрав при своїй катедрі в Могилеві значний архів, ще також багату бібліотеку. Його писання є короткі, без зайвих фраз, але прозорі і ясні та визначаються у деяких місцях великим критицизмом. Про початок організації православної Церкви він заявляє отверто: “Коли і ким основані описані вище епархії, невідомо”. Він справляє “непрестиму похибку нових істориків російських”, які місто Володимир з часів Володимира Великого уважають суздальським Володимиром, коли Нестор виразно говорить про волинський Володимир. Але основою прав православних в Польщі він уважає [угоду про] капітуляцію, зложену з Казимиром Великим 1340 р. (проповідь у Вільні в квітні 1767 р.); у промові до Станіслава Августа 1765 р. він каже: “Казимир Великий преславний польський король, як з’єднав Русь з Польщею, прилучив також греко-руську Церкву до римсько-католицької не як невольницею до пані, але як свобідну і союзницею, що мала ті самі права і привілеї, спільні їм обом”.

Кониський утримував зносини з Григорієм Полетикою і доставляв йому польські історичні твори. Також і Василеві Рубанові подав деякі літописні матеріали.

Кониський мав на тодішнє покоління, мабуть, вплив більший, як це ми є в можливості доказати. Автор “Історії Русів” приписав йому свій твір.

Петро Симоновський, бунчуковий товариш. Учився у Київській академії, пізніше у Варшаві, де і сам був учителем. Із синами генерального підскарбія Гудовича їздив до Німеччини, де слухав лекцій в університетах в Кенігсберзі, Галле і Ляйпцігу, був теж у Парижі. По повероті вступив до урядової служби і дійшов до чину штатського совітника; умер 12 липня 1809.

Якими дорогами йшло його зацікавлення українською історією, не знаємо. В 1765 р. він покінчив “Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах”. Головною основою для цієї компіляції були, як він сам подає, чужі історії Бішінга і Бецольда і Шевальє та українські літописи, в першій мірі, мабуть, Величко. Принагідно він цитує Плінія, Константина Порфірогенета, Окозького і ін.

Симоновський дає історію козаччини від її початків до святочного вибору Кирила Розумовського гетьманом 1751 р. Виклад історії хронологічний, доволі сухий, майже без ніяких загальних заміток. На початку автор спорить з поглядом, немов би козаки були чужого походження. “А що вони є дійсно природні росіяни, а не збіговище народів, як думають деякі, що не хочуть вникнути у старанність історій, доказує нам їхня мова, яка хоч у розговорах багато подібна до польської, але основа її зовсім російська, або ліпше сказати – слов’янська” (с. 3). Також і одність віри вказує на давню одноцільність козаччини. Під польською владою українці спершу мали забезпечені свої права. “Але це не довго продовжалося. Багато поляків повходило в ті провінції, добули собі тут різним способом землі з доходами, розібрали між собою значніші урядові місця, а малоросіян стали цілком легковажити, не мали з ними ніякої рівності і не уважали їх інакше, як за підданих” (с. 3). Польський гніт над козаками і православною вірою став причиною козацьких повстань, аж до Хмельницького. Приєднання України до Московщини, в освітленню автора, це “вічне підданство російському престолу”, – цар відноситься до України з ласкою “по единству вір і російського рода” (с. 68). Мазепа – це “природний польський шляхтич” і зрадник...

Александр Рігельман. Народився 1720 р., походив із шляхти, вчився у шляхетським корпусі, брав участь у війні з турками 1739 р. був в комісії для означення границь з Портою, рисував карту від Києва до Смоленська і плани різних українських міст, будував укріплення і ін. В 1782 р. осів в своєму селі Андріївці біля Чернігова і умер там же 4 листопада 1789 р.

Від 1760 р. збирав матеріали до історії України, від 1782 р. почав обробляти “Летописное повествование о Малой России, ея народе і козаках вообще”, у якому користувався Самовидцем і Величком. Його праця не перевищує праць Симоновського. Написав також “Историю или повествование о донских козаках”.

Василь Рубан (1742–1795). Народився 2 марта 1742 р. в Білгороді, покінчив Київську академію і вступив в урядову службу у Петербурзі; від 1774 р. був секретарем князя Потьомкіна; 1778 р. директором шкіл в Новоросії. Умер в Петербурзі 5 жовтня 1795 р.

Рубан мав письменницьку жилку і залюбки писав оди в честь цариці і визначних людей на дворі. В 1774 р. одним з секретарів Катерини II став молодий

Александр Безбородько і він, мабуть, заохотив Рубана видати коротку історію України та подав йому деякі матеріали до неї.

В 1777 р. Рубан надрукував уже в Петербурзі книжку “Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1734 год”. У передньому слові автор каже, що “записки цієї короткої літописи від 1506 до 1734 р. були ведені генеральними писарями, що були при гетьманах, починаючи від Богдана Хмельницького, аж до смерти Данила Апостола”, він їх добув від архієпископа Юрія Кониського, але новіший дослід виказав, що ця літопись – це ніщо інше, як “Краткое описание Малороссии” – історія, зложена коло 1734 р. на основі літописи Граб’янки. Рубан деякі місця скоротив (напр., війни Хмельницького), інші доповнив на основі “інших записок”; кінцеву частину 1734–1776 рр., отже, устрою України і спис гетьманів та старшин, зладив Безбородько.

Інші твори Рубана такі:

Историческия известия польских писателей о провинциях и городах российских... Парнаский Щепетильник, 1770, XII (без імені автора).

Краткия политическия и историческия известия о Малой России..., Пб., 1773.

О привилегиях королевских, в бытность Киева под Польшею и о грамотах государских... данных киевским училищам. “Старина и новизна”, 11, Пб., 1773.

Роспись митрополитом киевским с кратким летописанием. Московській любопительний місяцеслов 1776.

Землеописаніє Малыя России, Пб. 1777.

Адріян Чєпа, народився в початках 1760-х рр. на Полтавщині, був писарем у земськiм суді від 1779 до 1799 р., управителем канцелярії тодішнього управителя України П. Румянцева. Потім осів у своїм селі Чепурківці у Пирятинському повіті. Умер перед 1822 р.

Чєпа стояв у дружніх відносинах з різними тодішніми дослідниками старовини й історії України, як Рігельман, Берлинський, Яків Маркович, Бантиш-Каменський, Василь Полетика. Чєпа використав свої заняття в канцелярії Рум’янцева, щоби зібрати джерела до історії України. “В часі моєї служби при покійнім Задунайськiм, – оповідає він у листі до Полетики 1809 р., – я був зібрав багато документів, що торкаються нашої батьківщини, політичних і історичних та інших, загальних і спеціальних, у тім числі деякі твори про мови, виголошені на зібраннях малоросійського шляхетства і достойні пам’яти письма незабутнього оборонця малоросійських вольностей, покійного Вашого родителя. Все те складало у мене чотирнадцять книг фоліо”. Чєпа визичив свої рукописи для праці молодому Якову Марковичу до Петербурга і там по смерті того ж 1804 р. вони запропастилися, з виїмком двох. Заховався зміст одного зі збірників Чєпи. Є там витиски із польських конституцій і королівських привілеїв, договорів України з Московщиною, гетьманських універсалів, дещо із хронік та намічені “одинадцять питань про давнє політичне положення Малої Росії”. Чєпа не знеохотився цією важкою втраатою і збирав дальше історичні й інші матеріали. “Я займаюся – писав він 1810 р. – збиранням всяких паперів, що торкаються Малоросії, не тільки історичних документів, але й всяких п’єс, що відносяться до прав, обставин і стану народа. Мої папери про Малоросію приводжу в порядок, відповідний для студій. Зробив я деякий систематичний розклад. Це, чоґо недостає, стараюся відшукати, позичити у знайомих, та ще з малим успіхом. Думаю,

щоби, кілька можна, доповнити історичними, політичними і іншими документами, указами, надрукованими в газетах, і статтями у різних періодичних виданнях, що відносяться до Малоросії, не виключаючи промов, проголошених публічно, і різних замітних письм". В однім бруліоні Чепи заховався "План, як розкласти звістки і документи до малоросійської історії". Поділ тут такий: 1. загальні привілеї, договірні пункти, грамоти, укази, універсали; 2. привілеї, грамоти, універсали приватних осіб; 3. літописи; 4. географічні звістки; 5. про служби, повинности, податки й доходи; 6. про учені заведення для освіти народа; 7. про публічні будови, про запасний хліб, про сіль, монети, асигнації, про банки і банкові контори; 8. про установи канцелярського порядку; 9. милостиві маніфести; 10. про деякі загальні російські закони й укази, присвоєні Малоросії на пояснення, поправу, доповнення, зміну, помноження і зм'ягчення малоросійських прав; 11. про кляси народа. Про монастирі й Церкви, духовенство і причет. шляхетство і уряди, про козаків під різними іменами, про артилерію, про перестворення їх в регулярних, про підданих, або крестян, про вільних людей, про вільних хліборобів, про городи і мешканців їх, купців, міщан і ін., про чужинців, що поселилися в Малоросії; 12. про хліборобство, скотарство, заводи, фабрики, ремесла і рукоділля; 13. письма; 14. промови на зібраннях, проголошені різними особами при різних нагодах; 15. віршовані твори; 16. різні анекдоти і п'єси, що служать до них; 17. записки про забобони, нашептування та ін.

В 1810 р. в листі до Василя Полетики Чепи подав проєкт видавання історичного журналу, присвяченого українській минувшині, і як на редактора радив Максима Берлінського у Києві. "Якби він згодився... видавати на підписку журнал, або записки малоросійські, як видана "Российская вивліотека", "Записки Петра I", я сподіюся, що віднайшлося би багато свідоцтв і доказів, що лежать в приватних руках, в поросі...".

Яків Маркович, внук Якова Марковича, автора славного "Дневника". Народився 1776 р., учився спершу, мабуть, у Глухові, потім у Москві 1792–1793 рр., вступив до війська 1796 р., але, знеохочений невдачами, перейшов до цивільної служби і при протекції графа Безбородька став перекладчиком закордонної колегії у Петербурзі. Маркович бажав вести ширше життя, але мала плата не дозволяла на це і від матері мав не велику поміч. Це привело його до самовбійства 11 лютого 1804 р.

Яків Маркович зацікавився українською старовиною під впливом Чепи, з яким пізнався коло 1795 р. і який доставив йому збірку актів. У Петербурзі, може, мав вплив на його працю граф Безбородько так, як на Рубана. Маркович вибирав виписки до української історії з різних монографій", підручників, мемуарів та ін.; знав теж деякі історіографічні твори, як Гердера "Ідеен цур Фільсофі дер Гешіхте дер Меншгайт". Поза тим звертав увагу на археологічні знахідки, народні звичаї. Все полишилося у його посмертній спадщині. За життя він надрукував тільки "Записки о Малороссии, ея жителейх и произведеніях, 1798 р. Тут на вступі є нарис історії України. Історію він цинить як пояснення теперішності: "Я не хотів би вступати у царство мрій і привидів (Плутарх так називає історію давніх часів), не хотів би зображати картини мрачної старовини, коли б історія не поясняла характеру і не показувала ступнів освіти і промисловости кожного народа". Українців

він вважає автохтонами української землі. “Час загладив усі сліди, по яких можна б дійти до місця родження і до гробів перших мешканців Малоросії; але можна назвати її колискою росів, тому що їхні предки сармати, скити і слов'яни поселилися там перші і побудували перші городи”. При оповіданні про св. Андрія замічає, що “новіші письменники сумніваються про це”. При перших княжих часах вважає Україну одною областю, що пізніше поділилася на князівства. Коротко оповідає про польську владу; шляхту утворив Казимир Великий: “обдарував тим достоїнством всіх вірних і хоробрих малоросіян...” Початки козаччини він виводить із місцевого населення, яке Дашкевич зорганізував проти ворогів. Інтересний опис побуту українського народу – пісень, ноші, звичаїв...

II. ГРИГОРІЙ І ВАСИЛЬ ПОЛЕТИКИ

Дуже важне місце [займають] в історіографії на переломі XVIII і XIX в. Григорій Полетика та його син Василь Полетика. З їхніми іменами зв'язана “Історія Русів”.

Григорій Полетика. Народився 1725 р., учився в Київській академії, де його учителем був пізніший Могилівський єпископ Юрій Кониський; в 1746 р. став перекладчиком в Академії наук в Петербурзі, далі 1748–1764 рр. перекладчиком у св. Синоді, врешті в 1764–1773 рр. – головним інспектором морського шляхетського кадетського корпусу. Пізніше вернувся на Україну до своїх маєтностей в Лубенському полку, але часто їздив до Петербурга і там умер 8 грудня 1784 р., похоронений в Александріївській лаврі.

Полетика знав кілька мов і зложив кілька перекладів, що вийшли друком в Петербурзі, так: Енікетета “Енхиридіон” 1759 і 1767; Ксенофонта “О достопамятных делах и разговорах Сократових”, 1762; “Словарь на шести языках”, 1763 і ін.

У Петербурзі розпочав теж історичні студії. Вже під час служби в Синоді зложив статтю “О начале, возобновении и распространении учения и училищ в России и нынешнем оных состоянии”, що була призначена для журналу “Ежемесячные сочинения”, але Ломоносов як цензор не допустив її до друку. В 1767 р. шляхта Лубенського полку вибрала Полетику своїм депутатом до Комісії. Полетика взяв діяльну участь в працях комісії, зібрав для неї великий збірник матеріалів “Права и привилегии малорусского шляхетства” і зложив два меморіали, один як відповідь депутатів Малоросійської колегії Дмитру Наталину. У зв'язку з тим Полетика почав студіювати глибше минувшину України. Зібрав він велику бібліотеку, зложену з кількох тисяч томів, яка була, як сам каже, “одна з ліпших бібліотек в Російській державі, а особливо, що тикається моєї збірки російських рукописних і печатних книг, то без переხвалки могу сказати..., що такої не було не тільки у нікого з приватних людей, але й з державними російськими могла йти в суперництво щодо першенства, рідкості й старини книг”. Бібліотеку Полетики згадували у своїх історіях російські історики Щербатов і Шлецер. Та під час пожеги в Петербурзі 1771 р. ця бібліотека згоріла. Полетика збирав пізніше ще нові книжки, особливо до історії України. Так, 1780 р. приказував синові Василеві добути Старовольського “Еквес польонус”, а принайменше “переписати хоч ті місця, на котрих він говорить

про початок і установлення козаків і про все, що до них відноситься, зазначаючи, на котрій стороні або сторонах це написано, та й титул і місце друку книжки списати”. В 1781 р. просить двоюродного брата Григорія, урядовця російського посольства у Відні, щоби купив йому книжку Мартина Божимовського “Навігація до Любека” (1662), з якої потрібна йому стаття “про початки козаччини”. В 1782 р. архієпископ Юрій Кониський присилає йому цілий ряд польських істориків: Кадлубка, Длугоша, Ожеховського, Сарніцького, Старовольського, Рудавського, Пясецького, Пасторія, Кояловича, Кобежицького, Ретенвольського; опісля ще й Твардовського. В 1783 р. син має вишукати йому Коховського і Кояловича і зробити справки у гербарях. Як пізніше згадував Василь, старий Полетика “в останні дні життя” добув великим трудом і коштом багато книг, “по більшій часті до малоросійської історії, котрої написання було його предметом”. В зложенім самим Григорієм “Описи ученим и правным делам” зазначено, між іншим: Ч. 50. Оглавления грамотам, статьям, письмам и прочим сочинениям до малороссийской истории: принадлежащим” і “Ч.110. Письма до разных к малороссийской истории принадлежащая”. З цього видно, що Полетика почав уже й порядкувати матеріал до своєї історії. Знаємо також, що Полетика свої історичні досліді використав практично в генеральних працях. Так, у “Родословю” Полетика згадує побіч Богдана Хмельницького і Многогрішного також легендарного гетьмана Семена Перев’язку; до генеалогії Гамалій замічає, що ніякий Гамалія не був у посольстві від Хмельницького до царя, а тільки один їздив до Москви з Брюховецьким і там добув дворянство.

У відповіді депутатові малоросійської колегії Полетика дає короткий огляд історії України, а саме: “яким способом Мала Росія приєдналася до Російської держави і на яких умовах”. Він пише: “багато російських князівств і земель у давні часи приєдналося до Польського королівства і Литовського великого князівства, почасти через завойовання, почасти через добровільне підданя своїх князів, і мали ті самі права, першенство, привілегії, якими користувалися народи польський і литовський; аж накінець по багатьох нападках і озлобленнях, які зроблено в них російському народові через гніт у вірі, нарушення прав і вольностей його, привели до того, що він не хотів бути більше у єдності з ними і під проводом славного гетьмана Богдана Хмельницького збройною рукою відлучився від них і, погодивши зазивами всіх посторонніх володарів, не з якоїсь конечности, а по добрій згоді і виборі, із-за єдності у вірі, приєднався до Російської держави... Це добровільне підданство, основане на договорах, які уложено зі згаданим Богданом Хмельницьким і цілим малоросійським народом, в яких завершено “Всі права, привілегії, першенства, вольности й обичаї, всякого чину і стану людей, як шляхти, гетьмана і війська Запорозького, духовного стану і міщанства і всього народа заховувати у вічні часи без всякого нарушення” ...Згадані вище договори потверджували всі пануючі володарі при нагоді вступлення їх на престіл і при виборі кожного гетьмана так новими договорами, як і грамотами з наданнями”. Дальше Полетика зазначає: “Користей, що прийшли Російській державі з цього добровільного приєднання Малої Росії, я не хочу широко вичисляти; досить буде, як коротко їх вкажу: 1) збільшення державного титулу; 2) прилучення таких просторих і родючих земель без ніякого проливу крови, 3) разом з підданством Малої Росії завойовання Смоленського князівства, при якому малоросійське військо

мало немало участь; 4) населення пустих російських земель малоросійським народом, чого доказом служать губернії: Слобідська, Білгородська, Вороніжська; 5) прикривання цією землею внутрішньої Росії від нападів неприятелів, бо замість того, що перше татарські напади доходили до Тули і далі, тепер кінчаються у Малій Росії; 6) військова служба малоросійського війська без плати, що продовжується сто тринадцять літ; 7) безплатне удержання великоросійських регулярних військ від 1713 р.: 8) різні побори й податки взяті різними часами до скарбу грішми, хлібом, волами, кіньми і ін; 9) портові цла, що платяться на малоросійських границях без міри більше, як перше; 10) підмоги людьми і всякими іншими припасами в часі воєнних випадків, що доказують бувші війни шведська, турецька і проська^{*}. З інших заміток звертають увагу випадки проти влади гетьманів, “яку вони собі присвоїли більше, як права дозволяють”, що вони скасували виборчі шляхетські суди, що для укріплення своєї влади завели полки сердюцькі і компанійські, присвоїли собі цивільні справи, окрім військових і ін. “Всі ті установи є добрі і довготривалі, що погоджуються з народними правами”.

З інших творів Григорія Полетика заховалися в рукописах деякі відривки. І так “Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой Польскою и на каких договорах поддалась российским государям, и патриотическое рассуждение, и каким образом можна бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав и вольностей”. Автор доказує, що за Богдана Хмельницького і пізніше на Україні залишився давній устрій, в якому перше місце мала шляхта так в адміністрації, як і в судах. Цей устрій був утвержений договорами з Московщиною; гетьмани, що змагали до скріплення своєї влади, руйнували цей устрій. Друга “Записка, какъ Малая Россия во время владения польскаго разделена была и о образе ея управления”, третя – “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”.

Василь Полетика, син Григорія. Народився 1765 р., вчився у Віленським університеті, вступив до війська, але скоро пішов в одставку і вернувся на Україну до рідних маєтностей у Роменським повіті. Там був вибраний повітовим маршалом і умер в Коровинцях 1745 р., похоронений там же під сільською церквою.

Василь Полетика, як знаємо, вже як студент помагав батькові розшукувати історичні джерела; при смерті 1784 р. Григорій записав йому цілу бібліотеку: “Тому, що старший син мій Василь Полетика до цього часу показує до наук більшу від інших охоту і вже у них славні успіхи має, то вся моя бібліотека, що складається з рукописних і печатних книг, також всі письма й матеріали оригінальні і копії, що торкаються до учених діл та історії, переказую йому одному”. Василь умів оцінити батьківську бібліотеку і збільшив її книжками, особливо до історії України, і не хотів її позбутися навіть тоді, як бажав її купити граф Микола Рум'янцев. До історичних студій дійшов тою самою дорогою, як батько, з практичних потреб оборони прав стану, до якого належав. В 1809 р. написав “Записку о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства”; записка призначена для герольдії Правительствующого Сенату, яка розглядала права різних українських родів до титулу дворян. Інтересний для нас тут короткий огляд історії України, який автор дає на вступі. Схема того огляду взята із меморіалу Григорія Полетика у

^{*} має бути “перська”

відповідь Наталину, навіть деякі фрази живцем позичені. Але автор дає докладніше мотивування, цитує різні привілеї польських королів, договори України з Московщиною, врешті літописі і Сипопсис. Ціль меморіалу – доказати, що українці, передовсім дворяни, мають давні права та привілеї та що Московщина повинна з ними рахуватися.

При цій практичній праці Василь набрався охоти написати ширшу історію України. Першу згадку про це маємо з 1809 р., двадцять п'ять літ по смерті Григорія. В листі до Адріана Чепи він пише: “Між моїми рукописями я вважаю найліпшими писані покійним моїм батьком. У них блистять усюди ум ученого чоловіка, говорить дух великодушного патріота. Від нього я вчуся любити людей і батьківщину і черпаю по іншій частині знання, потрібне до їхньої оборони. Підлесно і приємно для сина мати у своїм батьку такого учителя і наставника. Непростиме було б похоронити в поросі його важкі труди для батьківщини і земляків. Малоросіяни, вас повинна єднати з ним вічна любов! Він заслужив на ваші пам'ятники і найліпші будуть для нього, коли ви станете все носити його у вдячних ваших серцях... Всюди стараюся шукати джерел, що відносяться до малоросійської історії, але знаходжу їх мало. До цього часу не маємо повних історій нашої батьківщини. Вірні й найважливіші сліди їх губляться, як я замічаю, майже так само у нещасних опустошеннях нашого краю і тих знищеннях, як і через саме занедбання. Писатель цієї історії знаходить перед собою ці перепони і кидає своє перо. Крім того, що безпристрасного читатиме тільки потомство. Мала спосібність, слабе знання моє – і це теж відтягає мене від цього труду, кільки я і думаю про його підприємства...”

Рік пізніше, 2 лютого 1810 р. писав знов до Чепи, дякуючи йому за визичені рукописи: “Хоч я маю у себе доволі малоросійських літописців на природнім нашім і інших язиках, у тім числі і величезний рукопис Самійла Величка, але збираю і всі, що тільки попадуть у мої руки. Жаль, що знаходжу у них одні і ті самі повторення і мало ясної правди. З усім тим я поважаю їх як дорогоцінності батьківщини; і таких, як обставини не переміняться, у нас скоро не стане”. Знов в листі до графа Миколи Рум'янцева 25 листопада 1812 р. він пише: “Зібрані [книги] з великим трудом і старанням моїм батьком в останніх днях його життя і дальше мною..., відносяться по більшій частині до малоросійської історії, котрої написання було його, а накінець стало моїм предметом”.

В 1809 р. Василь Черниш, маршал дворянства Полтавської губернії на доручення дворян зложив записку про це, що герольдія не признає за деякими українськими урядами права до дворянства. Він звернувся до Адріана Чепи з прошенням о доповнення його матеріалів. Чепи із своєї багатой збірки вибрав відповідні джерела і перередагував меморіал Черниша. Рівночасно до тої самої теми взявся також Василь Полетика і переслав її Чепі, а той Чернишеві. При цій справі велася дальше переписка між тими трьома діячами, головно між Чепом і Полетикою; вони взаємно віддавали собі плани праці і теми, обговорювали спеціальні питання. Ділилися джерелами. Який був зміст і тон цієї переписки, досить привести пару цитатів: “Ваша записка про право на благородне дворянство співгромадян наших – пише Полетика до Чепи – відкрила мені Вашу любов до батьківщини і прив'язаність до них, Ваш талант і знання. Словом сказати, про все те, що в очах щирих синів батьківщини є безцінне, все те, що може зв'язати мене з Вами

найтіснішими вузлами дружби як з ревним любителем її, що мав нагоду пізнати багато обставин, що належать до нашої історії, а для нас є закриті. Як би я був вдоволений, коли б Ви, буваючи тут близько, удостоїли мене своєї гостини і зі мною більше познайомилися” ...Чепа відповідає: “Заслужити на Вашу прихильність і дружбу є і буде для мене здобуток безцінний, подія щаслива!... Як Ви підіймете великий труд написати славу галузь російської історії – історію Малоросії, то довершите тим діла, достойного Вас, зобов'яжете сучасників, а потомство, якому полишите честь віддати належне добродійствам, достоїнствам і заслугам покійного родителя Вашого з іншими діями нашої батьківщини, не забуде і Вас”.

III. “ІСТОРІЯ РУСІВ”

“Історія Русів” найважливіший пам'ятник української історіографії на переломі XVIII–XIX в. Автор її невідомий напевно. Спочатку приписувано її Юрієві Кониському, тепер зібрано докази, що вона зв'язана з родиною Полетик, але це не вирішено ще, чи автором є Григорій, чи Василь Полетика, чи, може, навіть вони оба. Тому важко означити й час її постання – він вагається між 1760 і 1820 р.

“Історія Русів” мала бути віднайдена вперше коло 1828 р. в с. Гриневі у Стародубському повіті. В 1830 р. вона була вже відома в багатьох копіях і стала улюбленим твором, широко читаним, що залишив великий вплив на пару поколінь української інтелігенції.

Щоби зрозуміти значення “Історії Русів”, треба спинитися на ній дещо довше.

У передньому слові до “Історії” автор обговорює справу джерел.

Місцевих джерел до історії України заховалося не багато. “Істориків і літописців свого часу було в Малій Росії доволі. Але що ця країна, як би створена, або засуджена на руїни від частих нападів чужинців і ще частіших набігів і воєн сусідніх народів, і, на кінець, від безнастанних внутрішніх боротьб і побоїщ витерпіла руїну, знищення й пожари всіх родів і, так сказати, обгарена і напоєна кров'ю людською і покрита попелом – чи в такій нещасній землі можна було зберігати що ціле?”

Тому треба користуватися чужими джерелами – записками з Білої Руси, що була одного племені із Україною, а далеко стояла від цього знищення. Таку літопись мав білоруський архієпископ Юрій Кониський, з роду українець, довголітній префект і ректор Київської академії. Він упевняв по-архипастирськи, що вона (літопись) була ведена з давніх літ у катедральнім могилівським монастирі ученими людьми, що відносилися за потрібними відомостями до учених мужів Київської академії і різних значніших малоросійських монастирів, а найбільше до тих, в яких проживав монахом бувший український гетьман Юрій Хмельницький, що залишив по них багато записок і паперів свого батька, гетьмана Зиновія Хмельницького, і самі журнали важних справ і подій національних. Кониський сам переглянув літопись, поправив її і передав депутатові української шляхти Полетиці, що використав її в своїх меморіалах для комісії уложення нових законів. “І так ця історія, що перейшла тільки визначних умів, хиба повинна бути правдива”.

Натомість до польських джерел автор відноситься з великим недовір'ям.

Історики польські й литовські, яких справедливо підозрівають о видумки й самохвальство, як оповідають історію руського народу, що ніби був у підданстві у поляків, все затьмивали великі його діла, підняті на користь загальної батьківщини, своєї і польської. Скривали навіть їхні виступи та їхню вищість у цій батьківщині та наближали, як тільки можна, цей народ до стану рабства та приниження. А як дійшла їхня повість до часу переслідувань і тиранств польських, які сповняли на руським народі із-за видуманої від них унії, й, особливо, як дійшло до визволення цього народу з польського ярма своєю власною мужністю і майже безприкладною хоробрістю, то тут ці письменники висипали всі свої обиди й всякого роду неправди й клевети на цей народ, на його проводирів і начальників, називали їх непостійним і бунтливим хлопством, що ніби із-за своєволі й дикости підняли бунти й розрухи. Але діла гетьманів руських Косинського, Наливайка, Остряниці і навіть великі діла Хмельницького, переписки їх та декларації доказують щось цілком протилежне, і всякий здорово думуючий чоловік побачить у них безсумнівну правду та благородні і справедливі зусилля; побачить при тому й признає розумний, що всяке ество має право боронити свого ествування, окремішности й свободи та що до того сама природа або Творець дав йому достаточну зброю, або засоби. Про мужність і підприємливість руського народу радимо фантастам й критикам заглянути в історії грецькі, римські і інші чужесторонні, і вони покажуть їм Кагана, Кия, Оскольда, Святослава, Володимира, Ярослава й інших великих володарів, або князів руських, що воювали славно з руським військом в Європі, Азії, Греції і нападали на самі їхні столиці Константинополь і Рим. І чи ж можливе, щоби такий народ, як пожив дещо у єдності з поляками і литовцями у постійних майже війнах за їхню і за свою батьківщину, щоби втратив свою природну хоробрість, яка потім і над самими поляками і литовцями накінець добре себе показала?

Автор висловлює жаль, що також деякі українські письменники йдуть за злочинними польськими істориками і пишуть, що польські королі заселили пусті землі над Дніпром, завели там українських козаків. “Видно, пан письменник такої боязної історійки не бував нікуди, крім своєї школи, і не бачив у тій стороні, яку він зве Україною, руських городів, дуже старих, або в кожному разі багато старших від його польських королів!...”

У самому тексті “Історії” відкликів до джерел майже немає. Тільки виїмково з істориків згадує автор Птолемея, Геродота, Діодора (с. 2.), з українських Нестора, між польськими істориками Вагнера (с. 39), врешті Історію Карла XII Вольтера (с. 200, 205). Переписка Богдана Хмельницького з царем і інші записки та діла гетьмана доставив до Могилева архимандрит Староканівського монастиря Макарій – в цьому монастирі мав проживати як монах Юрій Хмельницький (с. 117). Знов договори з Московщиною переховувалися “в архіві Малоросійського трибуналу, під охороною національного присяжного архіваріуса”, але під час пізніших воєн перенесено їх в інший сховок (с. 122).

Наукова критика відомостей “Історії Русів” не переведена ще в подробицях, не вказано ще, на яких джерелах вона опиралася. Але можна ствердити, напр., що універсал Богдана Хмельницького з-під Білої Церкви 1648 р. є вже в літописі Самійла Величка і під впливом Величка писані деякі місця. Але й без детального досліду відразу бачиться, що переважна частина звісток, які подає “Історія Русів”,

з явним умислом тенденційно підроблена і видумана автором. Візьмімо, для прикладу, загально відомі події першого року Хмельниччини. Богдан Хмельницький з Січі робить наперед напад на Кодак і добуває твердиню (с. 60–61), аж пів-року пізніше є битва на Жовтих Водах і з Жовтих Вод іде гетьман на Кам'янець і здобуває його (с. 74), звідтам вертається до Білої Церкви і під Корсунем зводить невелику битву з поляками; гетьман Калиновський рятується втечею (с. 75), по битві під Пилявцями Хмельницький зайняв Львів, що йому піддався добровільно, поставив пушки на одному костелі і так добував замок! (с. 81). І як ввійти ще докладніше в подробиці, заналізувати різні розмови, листи, трактати, які автор подає в повному тексті, що все те є фальсифікати, зложені автором, з одною і тою самою тенденцією. Яка ж була тенденція автора, яка мета його історії?

Головна ціль, для якої він написав історію, проявляється вже у цитованім перенім слові, коли він боронить минувшину України перед закидами поляків та своїх малосвідомих істориків. Він згадує про це, як руські князі виводили великі флоти на Чорнім морі, на Грецію, під самий Царгород і як Україна добувалася з-під польської влади і боронилася від поляків, як зведено 34 війни – чим це не є достаточна причина, *“щоби віддати всьому народові і його проводирям за їхні змагання й геройство належну справедливість”* (с. IV).

Автор старається за всяку ціну зреабілітувати історію України перед чужими і перед своїми, вказати на здобутки і заслуги українського народу, змалювати образ минувшини, змалювати корисно, гарно і блискуче, щоби привернути Україні заслужену славу і пошанування у всіх.

Чи при цій яркій тенденції “Історія Русів” має таке значення для науки? І ні, і так! Як джерело до пізнання подій минувшини “Історія Русів” є без вартости. Навіть як допустити, що автор користувався такими джерелами, яких ми не знаємо, звідки пише, то його нахил до підроблювання, його очевидне фальшування на кожній сторінці роблять ці джерела підозрілими і наказують якнайбільшу обережність. Не можна навіть бути певним, чи ці різні оповідання, що він подає до подій XVIII в., що могли дістатися дорогою усної традиції, не є також підроблені і видумані. Над кожним фактом, що подає “Історія Русів”, треба класти знак питання.

Але “Історія Русів” має велику ціну з іншого погляду як документ, як дивився на минувшину України український історик з перших десятиліть XIX в. Цей історик, правда, не мав достовірних джерел, сам творив їх собі, сам творив події минувшини, але якраз це інтєресно: як він освітлював ці події, як уявляв собі хід історичного розвитку України? Отже, з того боку “Історія Русів” – це твір дуже талановитий. Автор не губиться в нетрях подробиць, не дає себе привалити хаосом подій, він панує над історичним матеріалом, вибирає з нього це, що потрібне для його будови та все й всюди старається перевести свою, провідну лінію. Минувшина – це тільки канва, на якій він вишиває свої взори.

Провідні ідеї автора “Історії Русів” виступають в його творі виразно і ясно. Він бажає дати *цілість історії України* та відмежити українську історію від історії Московщини. Головну увагу він звертає на історію *держави*.

Схема, в якій він подає історію України, коротка, всецільна – ось яка: Україна спершу була самостійною державою. Для оборони від татар ввійшла вона в союз

з Литвою й Польщею на основах рівності. З причини польських переслідувань вийшла з того союзу і ввійшла в зв'язь з Московщиною, знов на основах рівності.

Цю схему бачили ми вже в меморіалі Григорія Полетики з 1767 р., потім з деякими змінами у Василя Полетики в меморіалі з 1809 р. В “Історії Русів” вона проводиться консеквентно і повторюється у довших і коротших варіантах. Для прикладу візьмемо маніфест шведського короля Карла XII до українського народу, очевидно, зложений самим автором. “Відомо всьому світові, що руський народ зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто зависимим від самого себе, під правлінням своїх князів, або самодержавців, з'єднався згодом з Литвою і Польщею, щоби з ними виступити проти татар, що їх нищили, але потім буря насильств і скажености поляків, освободився від них своєю силою і хоробрістю, з'єднався з Московщиною добровільно, тільки із-за одної віри і зробив її такою, якою вона є тепер (с. 209–210)”.

Суцільність цієї схеми можна прослідити в подробицях викладу автора. Перші, слов'янські, часи він зображає в той спосіб, щоби доказати, що українські слов'яни були автохтонами на своїй землі. Так, отже, скити, варяги, козари, печеніги – це тільки різні назви слов'янських племен. Як доказ давньої слов'янської колонізації автор подає також слов'янські назви різних опустілих городів, слов'янські написи на різних пам'ятках, назви рік, гір і інше на степах кримських, заволжанських, півострові Тамані і ін.

Часи княжої держави “Історія Русів” подає коротко, тому що вони, як сказано у передньому слові, добре відомі із російських підручників. Але принагідно старається доказати, що історія України – “це і одинока історія російська, бо, як відомо, початок цієї історії береться від князів і князівств київських з додатком *одного* тільки новгородського князя Рюрика” (с. 1). В дальшому викладі автор принагідно згадує, що назва “Русь” перейшла з України до Москалів (с. 204) і що Київ був колыскою християнства, що українські церковні обряди були зразкові для Московщини (с. 154) і інших. Внутрішній устрій княжих часів схарактеризований цими словами: “Князі, або верховні начальники були *вибрані* від народу в одній особі, але на всю династію і потомство вибраного володіло по наслідстві” (с. 3).

Дальше оповідається, як татари зруйнували Україну і значніші роди емігрували у Литовське князівство і як пізніше наклонили князя Гедиміна виступити проти татар і визволити українську землю. Гедимін по своїх побідах над татарами “обновив правління руське під старшинством вибраних народом осіб”, “права й обичаї руські не тільки потвердив тамошньому народові у всьому його просторові, але й увів їх у свої землі разом з письмом або грамотою руською” (с. 5). Автор рішуче виступає проти думки, немовби Литва зброєю завоювала Україну: “з самих трактатів, привілеїв і пактів, що злучали руський народ з Литвою і Польщею, видно, що він з'єднався і робив договори як вільний і свобідний, а не як завоюований”. Всі три народи трактувалися як рівні; тому [було] також трьох рівних гетьманів: польського, литовського і руського (с. 6–7). Також і південна частина Малоросії – “Галіція” не була ніколи покорена польською зброєю, поляки помogli тільки галичанам визволитися з-під влади татар і угрів, і як доказ автор приводить привілею Казимира Великого для “люду руського” в Галичині з забезпеченням всяких прав! (с. 8–9). І дальше автор находить привілеї кожного польського

короля для Руси... Отже і тут та сама головна тенденція – доказати рівноправність українського народу з сусідами і підняти його значення.

“По з'єдиненню Малої Росії з Польською державою першими гетьманами у ній залишено потомків природних руських князів Світольдів, Ольговичів, або Олельковичів і Острожських, які правом спадщини, признаної і все поважаної від польських королів і великих литовських князів, правили своїм народом вже в уряді гетьманів і воєвод по конституціях королівства” (с. 9), а король Олександр умер останній з мужеської лінії руських князів. Семен Олелькович: “і силою обов'язуючих конституцій королівства в 1506 р. лицарство вибрало першого гетьмана руського із фамілії сенаторської Пренцлава Лянцкоронського”, посвяченого з княжими родами (с. 13). Тоді для оборони границь над Дніпром утворено сторожу з “малоросійських козаків”. В той спосіб автор лучить історію козаччини з княжими часами, уряд козацьких гетьманів дістає санкції споріднення з давними князями.

До найбільшого розвитку козаччина дійшла за короля Степана Баторія. Він “у всіх відносинах до руського війська і народу був таким патріотом, яким уважався у римлян імператор Тит, син Веспасіяна, тобто другом і батьком людства. Він своєю правотою і лагідністю вплив у всі народи королівства духа єдності і братерської згоди. Не чувати було між ними ніяких спорів ні про породи, ні про вищість, ні про релігію, що часто хвилюють народні уми. Саме навіть духовенство, склонне звичайно до спорів і присвоєння собі правовірності, подобало тоді на агнівчів непорочних золотого віку, або пастирства Адама” (с. 28).

Рішучі зміни в положенню України приходять по смерті Баторія тоді, коли козацьким гетьманом вибрано Федора (!) Косинського. “В його часи почалася ця відома епоха страху і знищення для обох народів: польського і руського, епоха, замовчана в історіях, або легко у них описана, але яка потрясла Польщею до самих основ і трясла нею більше, як сто літ, і накінець, кинула у безодню занепаду, а руському народові дала випити таку гірку чашу, якої і в часи Нерона та Калігули не всі християни зазнавали, і перевела його в інший вид і положення” (с. 32). Причиною цього була Унія, видумана в Римі, що перейшла до нас “в лисій шкірі з вовчим горлом”. Духовенство, зібране в Берестю, перекуплене обіцянками особистих користей, “не журилось ні трохи про свої обов'язки перед Богом, перед всею Церквою і народом, що його вибрав” і підписало згоду на Унію (с. 32–33). За православну віру заступився гетьман Косинський, але його арештовано і замкнено в кам'яному стовпі, де він загинув з голоду. Гетьмана Павла (!) Наливайка* з товаришами посаджено в мідяного бика і спалено живих. “По замученню гетьмана Наливайка таким нечуваним варварством вийшов із сойму чи від вельмож, що ним управляли, такий же варварський засуд на весь руський народ. У ньому об'явлено його відступним, віроломним, бунтівничим і засуджено на неволю, переслідування і загальне гоніння. Наслідком цього неронівського засуду було вилучення руських депутатів навсе з національного сейму і всього лицарства від виборів і обов'язків у правлінні і суді, відібрання староств, сіл і інших рангових маєтностей від усіх чиновників і урядників руських і знищення їх самих. Руське лицарство названо хлопами, а народ, що відкидав Унію – схизматиками. У всі адміністративні і судові, малоросійські уряди наслано поляків з численними урядовцями, городи зайняли

* Йдеться про Северина Наливайка.

польські гарнізони, другі оселі – їхні війська. Дано їм владу все те робити руському народові, чого самі схотять і придумують, і вони виповняли цей наказ з лихвою і що тільки може видумати своєвільний надутий і п'яний чоловік, робили над нещасним руським народом без викидів сумління. Грабежі, насилля над жінками і навіть дітьми, побої, муки й вбійства перейшли міру найбільше непросвічених варварів. Вони вважали й називали народ невольниками, або польським ясиром і майно признавали своїм. Як збиралося разом кількох людей для звичайних господарських робіт, або святкування, зараз з побоями розганяли і про їхні розмови в допитах вивідувалися, забороняли на будуче збиратися і розмовляти разом. Руські церкви силою або насиллям обертали на Унію. Римське духовенство, що з триумфом роз'їздилося по Малій Росії для нагляду і силування до уніятства, возили від церкви до церкви людей, запряжених у їхні довгі повозки по двадцять і більше чоловік у ряд. На прислуги свому духовенству поляки вибирали найгарніші руські дівчата. Церкви прихожан, що не погоджувалися на Унію, віддано в аренду жидам і назначено на всяку відправу у них грошеву плату від 1 до 5 талярів, а за хрещення дітей і похорони мертвих від 1 до 4 золотих. Жиди тримали у себе церковні ключі і шнури від дзвонів і всякими способами знущалися над православними.

Багато визначних людей із шляхти не могло перенести тих переслідувань і перейшло на Унію. А далше відреклося від самої породи своєї “руської”, свої назвиська переробило на польські і стало звати себе “природними поляками”. Вони теж прийняли систему польської політики і помагали нищити полякам свій нещасливий народ. “Головний політичний намір був в тім, щоби ослабити малоросійські війська і розбити їхні полки, що склалися з реєстрових козаків, це вони й вспіли зробити” (с. 41).

Цей опис “Епохи терору і знищення” у подробицях зовсім не правдивий (згадати хоч би про легендарну смерть Косинського і Наливайка, не стверджене фактами орендування церков і ін.), але загальна концепція автора заслуговує на ближчу увагу. Поневолення України поляками, хоч автор не опирався тут на джерелах, відтворене з надзвичайною інтуїцією і життєвою правдою. Характеристики поляків як народу “своєвільного і надутого”, способи, якими поляки переслідували народ, загальна “система польської політики”, що змагала до зруйнування українського життя за всяку ціну – все те взяте автором з обсервації життя і змальоване живими, правдивими красками. Коли додати до цього пафос, з яким автор зображує всі події, це сердечне, глибоке спочування до народу й кривди, обурення до вчинків ворогів і ненависть до них, то матимемо постать автора, гарячого патріота, що в своїй історії кує зброю проти ворога.

У дальшому оповіданні автор виводить довгий ряд гетьманів і біля них групує політичні і воєнні події, рідко правдиві, здебільша ним самим підмальовані, а то й цілком видумані. Всюди зображено “нелюдське насильство і варварство” (с. 51) поляків, зібрано докази, що “поляки в умовах і присягах все показувалися непостійні та віроломні” (с. 55). В той спосіб підготовлюється думка, що українці мусили виступити зі зброєю в руках проти поляків і знищити Польську державу.

Врешті приходять війни Богдана Хмельницького. При кожній нагоді автор малює яркими барвами причини повстання та мету, до якої йдуть повстанці. Хмельницький також промовляє до реєстрових козаків: “Ми підняли зброю не для

якоїсь користі, або пустої слави, а тільки для оборони нашої батьківщини, життя нашого і життя дітей наших! Всі народи, що живуть у світі, все боронили і вічно боронитимуть своє існування, свободу і власність!... Чого ж, браття, бути нам без чуття і тягнути важкі окови рабства у дрімоті і соромнім невільництві у власній ще землі своїй? Поляки, що озброїли вас на нас, це загальні непримиримі наші вороги; вони вже все відняли у нас: честь, права власності і саму свободу мови й віри нашої; залишається при нас одно – життя, але й воно безнадійне й невиносиме нам самим; і яке життя таке, як воно виповнене горем і страхом, безнастанним відчаєм? Предки наші... як єдналися з литовцями й поляками добровільно й заради взаємної оборони від чужинців, прийшли до них зі своєю природною землею, із своїми городами й селами, навіть із своїми законами, з усім, що потрібно в життю. Поляки їм і нам нічого не давали ні за один гріш, а заслуги наші і предків наших, зроблені полякам для оборони і розширення їхнього королівства, відомі всій Європі і Азії... Та за пролиту за них кров нашу і за убиті на полях боротьби тисячі і тьми війська нашого поляки нагороджують нас одною погордою, насильством і тиранствами всіх родів. І як ви, браття і друзі, не бачите свого приниження від поляків і не чуєте згідних імен, які вони надали вам, тобто імени хлопа і схизматика, то згадайте хоч недавні жертви предків ваших і братів ваших, виданих підступом і зрадою та замучених від поляків найбільшим, нечуваним варварством... Всі ці мученики, замучені за свою батьківщину, за свободу і віру батьків своїх, якою поляки погорджують і висміюють в очах ваших. І ці мученики, що пострадали неповинно, кличуть до вас із могил своїх, жадають за кров пімсти і визивають на оборону вас самих і Батьківщини своєї!” (62–63).

Про новий устрій України, який принесло повстання, автор не вміє сказати. При першій поході Богдана Хмельницького на Галичину згадує тільки коротко, що козацьке військо мало приказ “очищувати городи і села малоросійські від управи польської і від уніятства та жидівства і привернути у них давній устрій свободи на правах і обичаях руських” (с. 80); так само й на Волині “ привертали давній устрій” руський і виганяли польський” (с. 83). Тодішню Українську державу автор вважає вповні самостійною, незалежність дав Україні Зборівський мир. “Це той пресловутий день, що повинен бути все пам’ятним в малоросійській історії. Він порішив визволення руського народу від ярма польського і в ньому положено камінь під основи нової епохи цього народу” (с. 91). В точках Зборівського трактату, поданого в “Історії Русів” читаємо на початку: “Народ руський з усіма його областями, городами, селами і з всякою до них народною і національною приналежністю визволяється і виймається з всяких претензій і тягарів польських та литовських на вічні часи як від віків вільний, самобутній і не завойований, а тільки по добровільним пактам приналежний до єдності польської і литовської”. У третій точці: “народ руський від цього часу є і має бути ні від кого, крім самого себе й правління свого, не залежний. А це правління вибирається й установлюється загальною порадою і добровільно від всіх станів і приговором чинів і товариства по стародавним правам й обичаям руським і ніхто їм в тому нехай не мішає, ні посередничить ніяким способом: ні тайним, ні явним, а найбільше насиллям” (с. 94). У Зборівському договорі означений устрій держави, зокрема про гетьманську владу. Верховний начальник і господар Руської землі має бути гетьман,

вибраний чинами й військом з-поміж себе вільними голосами, а посторонньому, або що постав би інакше, не бути нікому в ніяку пору” (с. 95). Проти дідичного гетьманства заявляється сам Хмельницький: “Від дідичного володіння народом сим моєї фамілії в уряді гетьманів я рішуче відказуюсь, цього все буду уникати, як противного правам і обичаям народним, по яким управляти повинні вибрані урядники і сам гетьман. Я, що обнови в них ці права з пожертвою великою числа вояків, вибраних з-поміж них, які своєю кров’ю всі права запечатали, соромлюся і стидуюся навіть подумати про їх порушення” (с. 96).

Дальше розважається справи самостійності: чи Україна має бути незалежна, чи у зв’язку з котрим сусідом. “Що торкається протекції, – говорить Хмельницький, – то вона не тільки нам корисна, але майже неминуха і здорово думачий чоловік, або зрілий політик від першого погляду замітить, що саме положення землі нашої, відкритої від всіх сторін і не відповідної до укріплень, робить нас ігровищем невідомої долі і сліпих випадків. Коли ж нас засліпили і привели у гордість многи й великі перемоги наші над неприятелем і добута через те слава майже всесвітня, то знайте, друзі й браття, що це зробив більше народний ентузіазм, піднятий крайньою жорстокістю польською і так само крайнім огірченням, і непристойністю народна і тільки при тому ми добули слави, тільки ж нажили тим і зависників, що при всіх нагодах, деколи й умисно для власної безпечности й осторожности, не забудуть сіяти між нас кукіль, або досліджувати, пробувати нас, як лікарі досліджують своїх хворих, дотикаючи пульсу” (с. 97).

Коли прийшлося вибирати союзників, молодші урядовці й козаки, – оповідає автор, – заявили свою згоду на союз з турками із-за таких причин: “У них воєнний народ у незвичайному поважанні й пошані, і для селян немає для них ні аренд жидівських, ні великих податків та індукт, як у Польщі; а що найважніше, немає у них кріпосних, або продажних людей, себто мужиків... Турецька протекція є від інших певніша й корисніша, і не дивлячися на їхнє бісурманство, кождий турок, що покленеться одною своєю бородою, ніколи вже не переступить своєї клятви й не переменить свого слова.” (с. 118).

Натомість думка про союз з Московщиною стрічає велике невдоволення. Автор в різних місцях виявляється неприхильником Москви.

В уста Богуна вкладає такі слова: “У народі московським панує само рабство і невільництво у найвищій ступені, у них, крім Божого і царського, нічого власного нема й не може бути, й люди, по їхніх думках, приведені на світ ніби для того, щоби в ньому не мати нічого, а тільки бути рабами. Самі вельможі й бояри московські титулюються звичайно рабами царя і в просьбах своїх пишуть, що б’ють йому чолом; щодо простого народу, то всі вони вважаються кріпосними, якби не від одного народу вийшли, а були накуплені з бранців і невільників” (с. 98). В іншому місці хан говорить про Московщину: “Вона недавно вийшла із володіння татарського... всі чини і народ майже неграмотний і силою різновірства та нудних богослужень наближається до поганства, жорстокістю переходять диких... пригадати їхню сварливість за самі дрібниці й дурниці, за які вони вели божевільний й довголітній спір, та війну з шведами й поляками, що замітили у переписах з ними що-небудь нескладне в словах; за те вони і між собою безнастанно деруться і тиранізують себе, находячи в своїх книгах і христах що-небудь не до ладу і не

по праві кожного. Пригадати треба їхню жадність до влади і претензії, по яким вони присвоюють навіть цілі держави, імперії грецьку й римську, захопили навіть державний герб тих держав, себто двоголового вірла... Пригадати, на кінець, непостійне правління їхніх царів і нищення самих царів, з яких деяких вони самі по-зłodійськи замучили, а одного продали полякам на смерть. А доказано вже, що де немає постійної релігії і добрих обичаїв, там і правління постійного не може бути, і русаки наші будуть ходити між москалями, як вівці між вовками!” (с. 134–5).

Але все-таки Україна увійшла у зв'язь з Московщиною. Як головну причину цього українсько-московського єднання автор подає релігійні мотиви. Хмельницький так толкує це козакам: “Віддатися християнам добровільно у владу невірних, або ввійти з ними в дружбу і мати з ними спілку – це для християнства гріх смертний і поступок передовсім християнству ганебний і гідний осуду і майже те саме, що самовбійство, або як мається з такими єдність і зносини, чи ж не можна повернутися із християнського шляху і заразитися бісурменською огидою? А що ж є важніше в світі, як не заховання своєї батьківської віри божественної і єдиної в людстві? Коли ж з'єднаємося з невірними, ударимо на Московське царство, на цей одинокий і свобідний останок християнської держави, єдиновірної з нами, і покоримо його під таке ж магометанське ярмо, у якому перебувають єдиновірні ієрархати Константинопольський, Єрусалимський, Антіохійській і Александрійський, то ми що будемо тоді перед лицем світа? По правді, не що інше, як тільки “притча во язиці” і посміховище у людей, і будемо ще більше окаяні від народів содомського і гоморського, яких погубив правий суд Божий з такою страшною грозою. Та самі тоді останемося як обломане судно на широкому морі, в яке б'ють хвилі з усіх сторін і яке не має пристановища і надії до спасення. І будемо те саме, що були після наступу Батия під татарською владою, себто невольники у богослуженні і християнстві, або й відступники, раби вічні, що загибають з душею і тілом” (с. 118–119).

Врешті списано умову між обома сторонами, гетьман з радіо апробували їх, московські послы “потвердили присягою своєю від особи царя і царства московського на вічне і нерушиме хоронення умовлених договорів” (с. 119).

Договір поданий в “Історії Русів” тільки в скороченню і в трьох пунктах; у першій пункті читаємо: “Вони мають оставати на всіх давніших договорах і пактах, заключених з Польщею і Литвою і затверджених привілежиями польських королів і великих литовських князів, і по них користуватися всіми привілежиями і свободами вічно без всякої переміни” (с. 120). Другий пункт заперечує* ненарушимість маєстностей, третій – власні виборні суди. Цар потвердив договір і зрівняв українські стани з боярами, дворянами і всіма ступнями московськими або великоросійськими, що у договорах не було пояснюване, але містилося в пактах з Польщею і привілежиях королівських, затверджених статтями, декілька разів узаконено і потверджено, що з'єдиноюємося, як рівні з рівними і вольні з вольними (с. 121–122).

У московсько-українському союзі автор бачить користи, але передусім для Московщини. З'єдинення Малоросії з Московським царством налякало всі майже європейські двори. Система рівноваги держав почала вже тоді розвиватися, Московське царство хоч саме собою не звертало ще більшої уваги сусідів як зруйноване

* Помилка. Має бути: забезпечує.

і принижене недавнім страхіттям самозванців і внутрішніх воєн, але зависть сусідів, що знали значні простори Малоросії, що з'єдналась з ним, її многолюдство з таким хоробрим, відважним військом, не залишалася без наслідків. І як Польща не набридла сусіднім державам своїми тривогами і непостійним правлінням, то всі бажали радше мати діло з цією республікою, що підлягає все змінам, як бачити в Росії державу абсолютну, що нараз піднеслася на ступінь могутніх і страшних царств, без всяких втрат і шкід, і якби з неба цим безцінним даром збагатилася” (с. 122).

Але дружба з москалями скоро почалася псувати. Виговський перший виступив проти царя, але це “природний поляк” (с. 143–148). Але і вірний Московщині Юрій Хмельницький мусить жалуватися цареві на “тяжкі обиди свої” від бояр і чиновників, що їх поведення не вказує нічого дружнього, або союзного до нього, гетьмана, і малоросійського війська, немає навіть політичної цілі, щоби утримати народ хоч в облудній єдності і приятельських зносинах, і все в них робиться якраз протилежно, а поведення їх і розмова дишуть одною погордою і насмішками над тутешнім народом.

Гноблення “виговцями” і “хахлами” – це звичайні для них титули і названня. Сама навіть релігія і віра тут народу, що колись була зразковою і колискою для всієї Росії, ганьбиться від них “обливальщиною”, що не має хрестів на шиях і нашийників на возах. Одним словом сказати, ледве признається цей народ за боже сотворіння” (с. 153–154). Та цар не дав гетьманові справедливості, а ще докоряв йому: “всяка шутка, або насмішка – це дурниця і не варта алтина, і нема в ній правди, а невже справедливо, що хто приходить незваний, той виходить непровожаний, а святе місце не буває пусте” (с. 154). Згодом знов Брюховецький пише до царя, що причини розривів проти воєводів на Україні є “не народ, а російське правительство, що прислало їх проти прав і договорів народних з інструкціями просто єгипетськими, або вавилонськими” (с. 165). Дорошенко картає Брюховецького: “Такий начальник у народі, як Ти, Іване, повинен є судові божому й людському. Народ, що доручив Тобі свою долю, пролив незліченну силу своєї крові, трапив також безчисленних предків і потомків своїх, убитих у боротьбі, ведучи довголітні війни з поляками за волю й свободу свою. І яку ж він має тепер волю й свободу? По правді, ніякої, а одну злобну химеру! Цілолітні труди їх і все добуте їхнім потом віднімають у них воєводи й пристави; суд і розправа в їхніх руках. І що лишається нещасному народові? Одинока бідність, сум і зітхання! Як нема вже в Тебе сили і відваги, то можна пошукати й сторонньої; а як немає в християнстві правди, то можна пошукати її в іновірців; а це є цілком оправдане, що як людина потопає, то й за бритву хапається, і це не гріх і не глупота, але крайність, вимушена необхідністю. Я готовий все уступити в користь народу, навіть і саму жизнь свою; але оставити його в важкій неволі – про це й думати мені невиносимо!” (с. 166).

Цілий дальший розгляд історії Гетьманщини обертається коло союзу з Московщиною. Інших принципіальних справ автор майже не торкає. До цих часів можна згадати ще тільки характеристику гетьманів. Дуже високо ставить автор Богдана Хмельницького, це – зразок володаря.

“Заслуги цього гетьмана справді були варті всенародного оплакування, і таких людей Божа воля тільки віками приводить у людстві для знаменитих її намірів і

уладжень. Він при першоряднім своїм розумі був дуже доброї душі і справедливий; у національних справах знаменитий політик, у війні неустрашимий і підприємчивий воїн. Хоробрість його рівняється рівнодушності. У перемогах своїх ніколи не жадний слави, але в невдачах не упадав на дусі. Терпеливість в найтяжчих трудах і подвигах ніколи його не залишала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив із звичайним спокоєм. Свою Батьківщину й народ він так любив, що своїм спокоєм, здоров'ям і самим життям все жертвував для нього без найменшого нарікання. Одним словом, був найліпший для народу верховний старшина і для війська зразковий воїн” (с. 142).

Виговський “був природний поляк, заховав у собі характер своєї нації у всій повноті і безмірній амбіції, все бажав гетьманського достоїнства” (с. 143). Свою політику він вів в інтересах Польщі. Гетьманство Юрія Хмельницького – це “тільки іграшка долі і то найбільш змінчивої” (с. 156).

Брюховецький змальований як кар'єрович. Многогрішний має в автора великої симпатії як “гарний вождь, визначний політик і справедливий суддя в управі” (с. 171), промовчане навіть його арештовання і висилка на Сибір. Самойлович – безбарвний. Мазепа – добув гетьманство перекупством.

При гетьманстві Мазепа відношення до Московщини ставить на вістрю меча. Мазепа так пояснює потребу союзу зі шведами: “Ми стоїмо тепер, браття, при двох пропастях, що готові нас пожерти, як не виберемо для себе певної дороги, щоби їх обійти. Монархи, що воюють зі собою, приблизили театр війни до наших границь і такі роз'ярені один на одного, що підвладні їм народи терплять вже і ще перетерплять незміримо безодню зла, а ми між ним є точкою або метою цього нещастя. Вони оба у своїм упорі та присвоєнню необмеженої влади подібні є найстрашнішим деспотам, яких видала коли-небудь вся Азія й Африка. І тому той, що буде побіджений і впаде, зруйнує собою і державу свою і приведе її у занепад. Доля рішила, що жереб цих держав вирішиться у нашій Батьківщині і в наших очах; ми бачимо цю загрозу, що зібралася над нашими головами, як же не подумати, не погадати нам про нас самих? Моя думка, чужа всяким пристрастям шкідним і душевним спокусам, є така: як шведський король, все побідний і якого вся Європа шанує і боїться, побідить російського царя і зруйнує його державу, то ми неминуче будемо причислені до Польщі і віддані у рабство полякам по волі побідника, і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права й привілеї, і давніші на це договори й трактати самі собою знівечаться, бо нас природно вважатимуть завойованими, або покореними зброєю. Внаслідок того будемо рабами вічними і наша остання доля буде гірша першої, яку наші предки дізнали від поляків, що й сама згадка про неї приводить вже в страх. А як допустити російського царя, щоби став побідником, то вже недоля, що нас чекає, зготовлена нам від самого царя, бо Ви бачите, що хоч він походить із роду, що його народ вибрав із свого дворянства, але присвоїв собі необмежену владу, карає цей народ по своїй волі і не тільки свобода й майно народне, але й саме життя його поневолене одинокою волею і капризом царя. Бачили ми й наслідки цього деспотизму, як він винищив многочисленні сім'ї найбільш варварськими карами за вини, утворені обмовою і вимушені тиранськими допитами, яких людство ніяк не може стерпіти і перетерпіти. Причину загальних болів наших досвідчив і я на самому собі. Вам відомо, що за моє відречення від його замислів, пагубних для нашої батьківщини, мене вибито по щоці, як блудницю без чести. І хто вже не

признає, що тиран, який так ганебно збезчестив особу, що є представником нації, очевидно й члени її вважає скотом бездушним і гноєм своїм. І справді за тих їх мають. Коли висланого до нього народного депутата Войнаровського з жалобою про насильства й кривди, які безнастанно роблять народів московські війська, і з прошенням потвердити договірні статті, заключені при підданні Хмельницького, яких він не потвердив, а повинен на основі тих же договорів потвердити, – він прийняв пощочинами і тюрмою і хотів покарати шибеницею, від якої він спасся тільки утечею. І так остається нам, браття, що на час прийшло вибирати [зло] менше, щоби потомство наше, кинене у неволю нами виключно, не обтяжило нас своїми жалобами і прокляттями!” (с. 202–208).

Мазепа повідомляє, що шведський король згодився на нейтральність України: “тобто, ми не маємо воювати ні зі шведами, ні з поляками, ні з великоросіянами, а повинні зібратися з нашими воєнними силами, стати у відповідних місцях та боронити нашої Батьківщини, відбиваючи того, хто нападе на неї війною” (с. 203), та що на це погоджуються деякі царські “бояри, не заражені ще німеччиною”. І ми тепер повинні вважати шведів своїми приятелями, союзниками, добродіями і як би від Бога зісланими для визволення нас від рабства, погорди і для привернення у давній ступінь свободи і власної державности. То відомо, що перше ми були це, що тепер московці: правління, першенство, сама назва Руси від нас до них перейшла. Але тепер ми в них як притча у язиціх” (с. 204).

У цих словах звучить вже резигнація. Автор шукає забезпечення України в пасивності, “в нейтральності”. Він мусить признати, що провід і сила переходить з України до Московщини. Відносини України до Московщини ще раз освітлені у маніфестах обох монархів, що ведуть боротьбу за українські землі. Шведський король у своїм зазиві до українського населення писав: “Мені відомо із слухів та із протесту гетьмана Мазепи, що московський цар, що є непримиримим ворогом усіх народів в світі і бажаючи покорити їх під своє ярмо, кинув і козаків у своє рабство, погорджуючи, віднімаючи і касуючи всі ваші права, свободи, утверджені святочними договорами і трактатами з вами, забув при тому і безсоромно саму вдячність, яку всі народи уважають за святість, яку винна вам, козакам і народови руському, Московщина, що була доведена внутрішніми війнами, самозванцями і поляками до знищення і майже небуття, але вами підтримана і скріплена. Бо відомо всьому світові, що руський народ із своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто зависимим від самого себе, під правлінням своїх князів, або самодержців, з’єдинився згодом з Литвою і Польщею, щоби виступити з ними проти татар, що їх нищили, потім із-за насильства і скажености поляків освободився від них своєю силою і хоробрістю, з’єдинився з Московщиною добровільно, тільки із-за одної віри, і зробив її такою, якою вона є тепер, і від неї є покривджений і гноблений безсовісно і безсоромно. І так я обцяю і перед усім світом святочно клянусь честю моєю королівською по поборенню свого неприятеля привернути цю землю козацьку або руську і її первісне положення самодержавне і ні від кого на світі не зависиме” (с. 209–210). Цар Петро відповідає на шведський маніфест, що він ніколи й на думці не мав обиджати, руйнувати, поневолювати вільний народ малоросійський, а тим більше касувати й нищити їхні права й привілеї, затверджені його батьком царем Олексієм Михайловичем у договорних статтях

славного й мудрого гетьмана Зиновія Хмельницького, при з'єдиненні Малоросії з Великоросійською державою заключених, але по них і по окремії царській милости буде цей вірний і ревний народ утримувати при всіх його правах, вольностях і першенствах вічно і ненарушно. І можна без хитрости сказати, що ні один народ під сонцем не може хвалитися такою легкістю і свободою, як наш малоросійський народ, бо ні одного гроша у наш скарб ми не веліли брати з нього і наступникам нашим про це завіщали” (с. 110).

Народ переходить на сторону Петра “із-за одновірства і однородства” (с. 211). Але москалі за повстання Мазепи карають винуватих і невинних; автор описує знищення Батурина, допити мазепинців у Лебедині і жорстокі кари на них, а далше дає автор таку рефлексію: “Остається тепер роздумати і осудити, що коли по словам самого Спасителя, описаним у Євангелії, які непомильні, не переводяться, коли за всяку кров, пролиту на землі, зажадається рахунку від рода цього, то який рахунок належить за кров народа руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні і пролиту великими потоками тільки за це, що він шукав волі, або ліпшого життя у власній своїй землі і мав про це замисли, природні у всьому людстві” (с. 213).

І тут знову резигнація, передання української справи на божий суд... Далше ще в різних місцях має нагоду згадати про московські насильства на Україні. Роботи при каналах коло Ладоги, Судака і Астрахані, роботу в болотах під Петербургом, роботи на лініях між Дніпром і Донцем – тисячі погибших козаків..., податки, здирства, грабунки, Полуботок зі старшиною навколішки просять царя помилювання: “Ми просили і просимо від імени свого народу о пощаду нашої Батьківщини, що неправедно переслідується і без жалости руйнується, просимо привернути нам наші права і привілегії, святочними договорами утверджені, які і ти, володарю, кілька разів утверджував. Наш народ, що є одноплемінний і одновірний твоєму народові, скріпив його і збільшив твоє царство з'єдиненням своїм ще у такий час, коли воно було ще молоде, виходило із хаосу часів розладу і майже із самого занепаду. І вже це одне не веліло нищити Вам своєї мзди та ми своїм народом не переставали і, крім цього, помагати Вам всім значно у всіх воєнних ділах, добутках ваших... Та за це добули ми собі одну зневагу, злобу і, замість вдячності і відплати, кинені у вічне рабство, платити дань безчесну і невиносиму, заставлені рити лінії й канали, осушувати непроходимі болота, все те тілами мерців, що падали цілими тисячами від труду, голоду і клімату. Всі ті біди і кривди наші довершені, накінець, теперішнім нашим правлінням. Чиновники московські, що панують над нами, не знають прав і обичаїв наших, люди майже неграмотні, знають тільки це одно, що їм вільно робити все, не торкаючися одних тільки душ наших. І так ми, окружені зі всіх сторін переслідуваннями і напастями, до кого іншого маємо прибігати з плачами нашими, як не до тебе, августіший монарху?” (с. 229). Та цар Петро не слухав жалів козацьких, кидає Полуботка у в'язницю. І Полуботкові не лишилося ніщо, як тільки на смертній постелі віддати свою справу на Божу справедливість: “Вірю безсумнівно, що за невинне страждання моє і моїх ближніх буде судити нас спільний і не лицемірний суддя – наш всемогутній Бог і скоро перед нього оба станемо, і Петро з Павлом там розсудяться” (с. 231).

У своїй резигнації з політичної боротьби автор під кінець твору затрачає свою первісну орієнтацію. У відомих йому подіях не знаходить аргументів для своєї основної лінії, малі хвиливі уступки зі сторони Московщини вважає здобутками України; починає славити царів за добродійства для українського народу.

Катерина I увільнює козацьких в'язнів. Петро II починає правління ділами прямо царськими. Він привернув народам права їх і значення, знищене властолюб'єм і облудою, потвердив Малоросії всі з нею заключені договори і попередні її привілеї (с. 232). Дозволив вибрати гетьмана Данила Апостола.

Цариця Анна творить знов Малоросійську колегію і віддає управу генералам, яких командування було “лагідне, справедливе для малоросіян і потішаюче” (с. 238). Хоч тайна експедиція шукала своїх жертв по цілій Україні. Володіння цариці Єлизавети від перших днів освітло Росію великими надіями до її доброти і ці надії здійснилися незвичайними ласками цієї цариці: вона була лагідна, чоловіколюбна, словом виповнена всіми незвичайними прикметами верховної матери і цариці своїх народів” (с. 243). Знов обновлено гетьманство під булавою Кирила Розумовського. Новий гетьман починає робити заходи, щоб гетьманство зробити ділчим у своїм роді. Автор “Історії Русів” каже козакам осудити ці змагання як “противні їхнім правилам, привілеям, самому розумови” (с. 250). Але й цариця Катерина II попадає в гнів із-за тих замислів гетьмана, і Розумовський уступає із гетьманства. Нового гетьмана не пробують вибирати. “Генеральні старшини й полковники, що мали обов'язок в інші часи робити збори і посилати депутацію до двора про вибір нового гетьмана цим разом притихли з цим вибором; і, як подумали, що урядові маєности так, як і гетьманові, призначені в вічну власність теперішнім їх володільцям. . . , спокійно чекали здійснення того і, потішаючися надіями, що стануть на рахунок нації гарними власниками, дозволили цій нації чекати обітовання “Отця свише” (с. 255). Україною рядить Малоросійська колегія з генерал-губернатором Румянцевим, яким “особливо тішився малоросійський народ” (с. 255). Він перевів реформу податків, за яку “народ прославив своє нове начальство” (с. 256). Переведено також реорганізацію козацького війська: “цей устрій у багатьох був подібний до найстарших тутешніх розпорядків, які завів гетьман князь Ружинський” (с. 257). Таку потіху знаходить автор.

Таким малодушним настроєм кінчається історія Малоруси на 1769 р. Остання згадка відноситься до турецької війни, “*котра чим скінчиться, Бог знає!*” Цими словами автор хоче зробити себе учасником 1769 р. Тільки чи можна йому вірити?

Зрекапітулоймо погляди автора “Історії Русів”:

Перше і найзамітніше в цій історії – це те, що на першому й найголовнішому місці стоїть ідея держави. Автор “Історії Русів” – це перший державник серед наших істориків. Український народ від найдавніших часів був народом незалежним ні від кого, мав власну державу. Держава княжих часів мала свій початок і осередок на Україні. Пізніше Україна увійшла у зв'язь з Литвою й Польщею. Але як рівнорядний чинник й удержала своє державне становище. Під булавою Хмельницького Україна стає знов самостійною державою. Також і в союзі з Московщиною не зрікається своєї окремішности. Але до кінця у правнім значінню є державою і боронить своїх державних прав.

До своєї держави український народ міг дійти завдяки своїм визначним національним прикметам, а саме: хоробрости й підприємчivosti, одначе не маса простолюддя була носителем державної думки. Автор доволі скептично висловлюється про народну масу. В часи Мазепи “тутейший народ можна було порівняти до диких американців, або своєвільних азійців”. Він нищив шведів, що зверталися до нього з довір'ям (с. 209). При іншій нагоді той самий вислів: “Народ так близький сусідством з азійськими мешканцями і, що з того виходить, – їхньому грубіянству” (с. 262). З неохотою глядить автор також на запорожців. Вже Хмельницький при укладанню договору з Московщиною каже: “Запорожці у нас люди невеликі. І для того в це діло ставить їх немає потреби” (с. 119). Брюховецький був запорожець, “себто з числа тих людей, що, звичайно, там жнуть, де не сіють, і марнують так само, як збирають” (с. 158). Також Сірко був запорожець – “це є рід блазня, або вар'ята” (с. 174).

Головний провід у державі мала й повинна була мати шляхта, яка “по прикладу всіх народів і держав, природним способом складалася із заслужених і визнаних в землі родів і це на Русі звалося лицарством; воно містило в собі бояр, що вийшли з княжих фамілій, з урядовців по виборам і простих вояків, званих козаками.” (с. 7).

Але й ці оба верховні стани автор піддає критиці, якщо вони не сповнюють своїх обов'язків супроти нації. Знаємо його види духовенству, що “не журилося нітрохи про свої обов'язки перед Богом, перед Церквою і перед народом, що його вибрав” (с. 32–33). Так само відноситься він до козацької старшини, що по уступленню Розумовського не постаралася о вибір нового гетьмана, але спокійно чекала й потішалася надією, “що стануть на рахунок нації гарними власниками” (с. 255).

Особливо ж гостро виступає проти шляхти польської народности, яку на Україні допущено до найперших урядів, – вона ж все прихилилася до Польщі, піднімала отверту зраду і викликала підозріння і недовір'я у народу. Тому народ остаточно вигнав ту шляхту і зложив собі пісню:

*Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як в нас на Вкраїні:
Нема панів,
Нема ляхів,
Не буде й зміни* (с. 120).

Від усіх членів нації автор жадає, щоби “трималися все однодушною згоди й братської дружби, без того ніяка держава й ніяке громадянство не може стояти” (слова Богдана Хмельницького – с. 140).

Ідеалом держави є для автора республіка. Всюди у минувшині він добачає засаду виборности. Вже про княжу епоху він думає, що першу династію вибрав народ. В польсько-литовських часах народ вибирає урядників й гетьманів. Самостійна козацька держава має також виборний лад. Сам Богдан Хмельницький осуджує спроби заведення діличного гетьманства як “противні правам і обичаям народним” (с. 96); навіть самі спроби за Розумовського козаки називають навіть “противними самому розумови” (с. 250).

Від уряду автор жадає, щоби він був зв'язаний інтересами з народом і тим способом добував собі його симпатії. Ідеалізований автором король Володислав ІV висказує таку думку: “Всяке правління насильне й тиранське, як наше тепер на Русі, ніколи не було сильне й тривке, але, як щось силуване й не скріплене взаємними інтересами й радою, все руйнувалося й з галасом падало” (с. 59).

Знов запорожці остерігають царя: “всяке правління, що підозріває свій народ в яких-небудь замислах проти себе, само дає тому народови спосіб і оруддя йти на те, чого він ще не піднімав, ні не думав” (с. 164).

Важною підпорою держави вважає автор військо: “Це безсумнівне, що кожний народ повинен мати своїх вояків і то необхідно із самого себе, щоби повірити свою долю й безпеченство не чужому, а своєму війську – інакше воно було б крайнім нерозумом і необережністю, схоже на те, щоби заставити каню стерегти голубів, або вовків – вівці” (с. 18). Тому в польській політиці бачимо передусім наміри знищити українське військо (с. 41).

У відношенню до інших народностей автор бажає толеранції. Він підносить ласкаве відношення Богдана Хмельницького: “тих мешканців з-поміж поляків і жидів, що не панували над руським народом, а були йому корисні і віддавалися тільки свобідним промислам і ремеслам, полишено без всякої злости на їхніх місцях. По цим правилам, великий торговий город Броди, заселений майже самими жидами, полишено в давній свободі й цілості, як призначений руськими мешканцями за корисний для їхніх оборотів і заробітків” (с. 180).

У минувшині України автор бачить здорові основи самостійної держави, але, з другого боку, не закриває очей перед труднощами, які Українська держава стрічала на своїй дорозі. Передусім географічний момент – незабезпечення границь: “само положення нашої землі, відкритої з усіх сторін і невідповідної до укріплень”, друге – психологічний: короткотривалість народного одушевлення, яке могла спричинити тільки крайня жорстокість поляків, як це він говорить словами Хмельницького (с. 97). Це приводить автора до ідеї протекторату, чи, радше, федерації України з сусідніми державами. Обох головних сусідів: Польщу і Московщину він вважає злом України. Польщу – через її анархізм, панування шляхти, непостійність в умовах і зрадливість, а найбільше через погорду до українців, яких поляки все бажають мати своїми рабами. А Московщину – через її некультурність, нетолеранцію, наклін до рабства, передусім через свою волю царського абсолютизму. З котрим сусідом Україні піти більш порадно? На це автор не має рішучої відповіді: раз заявляється за московським народом як одновірним і одноплемінним, то знов меншим злом вважає Польщу; врешті доходить до ідеї пасивізму і нейтральности.

Невдачі, з якими стрічаються найліпші заміри народу і його керманічі, приводять автора деколи до критичного погляду не тільки на політику, але й на основи життя: “християнські клятви навіть і присяги бувають одною маскою, під якою скриваються підступи, неправди і зради всякого роду. Навіть найважливіші їхні діла, що називають політикою, міністерією, є одним штучним обманом, і чим більший, тим більше шкідливий виробиться цей обман, тим більше славлять його і підносять його творці яко найперші в державі і одинокі у них розумні люди, або великі міністри й політики” (с. 118).

Але до крайнього скептизму автор не доходить. Одиноке, що веде народ серед загальної неправди, це любов до батьківщини. “Силувані присяги не важні, і Бог це видить та оберне їх на голову того, хто до них силував і призивав ім'я його в сує”. Так говорить Богдан Хмельницький козакам, що бояться ломити присягу полякам. Закони божі, природні і громадянські все таки присяги уневажнюють і від них свободні ви. *І більше від всіх присяг ви обов'язані своєю природою своїй батьківщині і вірі святій*”.

Закон природи – це найвищий закон, що рядить життям людей. “Всі народи, що живуть в світі, все боролися і боронитимуть вічно свого життя, свободи і власностей і самі навіть на землі єства, які є, звірі, скот і птиці боронять своїх гнізд і своїх дітей аж до останку – і природа, по намірі Творця і всіх і Господа, озброїла їх різними оруддями до того у самих їхніх членах (с. 162). Всяке єство має право боронити своє життя й власність і свободу і до того воно озброєне самою природою, або своїм Творцем достаточними оруддями, або способами” (с. 111). Отже, автор підносить тут ідею прав нації і самозбереження.

Коротку характеристику автора можемо зібрати в словах: націоналіст-державник, ліберальний аристократ, республіканець.

“Історія Русів” добула собі незвичайну популярність. Німець Коль, що подорожував по Україні в 1830-х рр., говорить вже про популярність твору Кониського. Шевченко в оповіданнях “Близнець” оповідає із своїх вражень на Україні: “Літопись Кониського у розкішнім переплеті не лежала постійно на столі і все заставляв її розкривати Никифор Федорович, кілька разів перечитував її, але до самого кінця ні разу. Все, всі огиди, всі жорстокости польські, шведську війну, Бировного брата, що у стародубських матерів віднімав грудні діти і давав їх кормити груддю щенята для своєї псярні – і те прочитував, але як дійде до гольштинського полковника Крижановського, плоне, закрие книжку і ще раз плоне”. Те саме оповідає Олександр Кониський у своїх споминах. Переписана ще батьком на синьому папері, ця рукопись вважається найбільш дорогоцінною книгою. “Історія Русів” мала великий вплив на сучасні літературні твори: так, під її впливом зложений “Тарас Бульба” Гоголя, перші історичні поеми Шевченка і деякі твори Гребінки.

У “Запорожській старині” Срезневського 1834 р. появилися деякі виривки з “Історії Русів”, хоч видавець вже мав сумніви щодо автентичности деяких місць. Так, при посланні уніятів замічено: “Деякі думають, що воно не оригінальне, а створене сміливою фантазією в пізніший час”... Костомарів в перших своїх історичних творах відносився до “Історії Русів” з повним довір'ям. Микола Маркевич у своїй “Історії Малоросії” також без ніяких сумнівів опирався на “Кониськім”.

В цілості “Історію Русів” видав Осип Бодяньський 1846 р.

Критику “Історії Русів” перевели Соловйов 1846 р. і Клеванов 1849 р., пізніше Максимович.

За авторством Григорія Полетики заявився перше Олександр Лазаревський 1891 р.; В. Горленко вказав на можливість авторства Василя Полетики.

ІV. ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ І МИКОЛА МАРКЕВИЧ

Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850) не був з українського роду, ані не почувався українцем, але з Україною в'язали його зв'язки симпатії, які залишилися йому у спадщину по батькові. Його батько Микола (1737–1814) походив з молдавського роду, але народився у Ніжині, учився у Київській академії і уважав Україну своєю батьківщиною; як урядовець і директор архіву заграничних справ у Москві він залюбки слідив за матеріалами до історії України, впорядковував т.зв. Малоросійські діла, акти Печерського монастиря і ін., та зложив цінну на свій час розвідку “Историческое известие о возникшей в Польше унии” (1794). Дмитро народився в Москві і там же перейшов школи і під рукою батька заправився до архівних студій. Під впливом батька розвинувся в ньому інтерес до української історії. Під час побуту у Києві 1808 р. описав мозаїку Печерського монастиря й домовину Ярослава; в 1816–1822 рр. як урядовець губернатора України князя М. Рєпніна підняв ширші історичні дослідження, був у Чигирині і Суботові, досліджував пам'ятки по Богдані Хмельницьким, студіював архіви в Чернігові і Полтаві та почав збирати літописи і акти з приватних рук. В 1822 р. видав “Историю Малой России”, щоби віддати “дань вдячності батьківщині могого батька”, книжка вийшла ще другим виданням 1830 р., третім 1842 і четвертим посмертним 1903 р.

В основу своєї історії Бантиш-Каменський положив дуже багатий джерельний матеріал, особливо до історії XVII і XVIII в. На першому місці він ставить актовий матеріал, добутий з архівів у Москві, Чернігові і з приватних збірок. Бантиш-Каменський – перший історик у нас, що зрозумів, що докладне пізнання минувшини можна добути передусім з джерел, сучасних подіям, з оригінальних актів, не з пізніших літописів та історій. Деякі з тих актів він наводить в цілості у дописках до своєї “Історії”; він підготував також збірку найголовніших джерел, передусім українсько-московських договорів, що була видана по його смерті під заголовком “*Источники Малороссийской истории*” (Москва, 1858–1859), видання, що дотепер лишилося самотнім того роду. Але також й літописи українські і чужі, друковані й рукописні, він старався мати в комплекті; бібліографія цих джерел, подана на початку “Історії”, дає гарне свідчення його ерудиції.

До літописних джерел Бантиш-Каменський відносився доволі критично. “Хвала і честь синам Малоросії, що заховали для потомства діла їхніх предків!” – пише він, – “але не менше перед істориком новіших часів стоїть завдання очищувати це мутне джерело. От приклад, як обережно треба черпати з нього”. (4 вид., с. 89). Він старанно зазначає сумнівні місця джерел, недокладності і промахи, не вагається називати їх “грубими помилками”, а то й “небилицями” (с. VI). Самотнє джерело, до якого він не мав відваги приложити свого вістря критики, це містифікації “Історії Русів”: він деколи добачує недокладності цієї літописи (с. 89), мало що не “оспорює достовірності” деяких документів, поданих нею (с. 498), але остаточно піддається авторитетові “преосвященного Кониського” і досить щедро цитує її у другому виданні.

Бантиш-Каменський бажає дати у своїй книжці цілу історію України, від найдавніших часів до занепаду гетьманщини. Одначе, княжу епоху він подає у

скороченню, тому що вона тісно звязана “с общею отечественною”, і тільки від XIV століття дає подрібний виклад подій, який далі стає все більше докладний. В історії України бачить він два головні періоди: перший, старий, від слов'янських часів до злуки України з Московщиною 1654 р. і другий, новий, від 1654 р. до знищення гетьманства.

Як вже слідно з цього поділу, історик бере Україну як частину Росії. В іншому місці він пише: “Ці землі в той час (княжий) творили одну політичну зв'язь нашої держави (не говорячи про роздроблення на уділи); але пізніше долею були відірвані від російської влади і знов приєднані до неї під назвою Малоросії” (с. 11). Не можна сказати, щоби Бантиш-Каменський не признавав окремішности українського народу або не бачив, що Україна розвивалася зовсім окремо від Московщини і дуже часто були між ними основні суперечности, та все-таки він не був в силі зв'язати української минувшини одною провідною ниткою. Відчувається, що він був чужинцем на Україні: не зжився з українськими традиціями і не мав у собі інтуїції, щоби вглянути в самі глибини української історії.

Перешкодою для вироблення ширшого і глибшого погляду було для Б. Каменського також це, що він перший оброблював історію України в подробицях, і ці подробиці мусили заслонити йому цілість. Але все-таки в поодиноких партіях Б. Каменський уміє знайти своє становище і свою оцінку.

Добре характеризує він Українську державу XVII в. “Управа Малоросії при гетьмані Богдані Хмельницькім була самовладна: він міг розпоряджатись, як хотів, майном, званням і навіть життям земляків”. “При Юрії Хмельницькім гетьманська влада, уживана на зло, почала ослабати”. На основі договорів з Московщиною автор доказує, як обсяг прав України безнастанно зменшувався і у відносинах до заграниці, і до Москви, і у внутрішніх справах. Огляд різних фактів, які він збирає, показує, як всесторонньо і докладно він вмів дивитися на проблему занепаду української державности. Причину цього занепаду він бачить у самих українцях: “Часті зради гетьманів, доноси старшин, бунти умів, непостійність народа, силування царя, проти волі, робити зміни у статтях 1654 р., не один раз нарушених Малоросіянами” (с. 328–330).

З цього самого державного погляду Б. Каменський характеризує також запорожців. Він признає їх хоробрість і воєнні заслуги, але осуджує їх як “своєвільне військо”. Вони не журились як малоросійські козаки тим, щоби добути з рук іншевірного народу землю руську, тому що ця земля стала чужа для їх сердець, затверділих у грабежах і убийствах. І чи ж могли зайди, що входили в їхнє братство, люди різних з ними мов і віросповідань, упоєні розпустою і анархією, що під облудною побожністю скривали погорду для православія, мати яку любов до країни, в якій благочестя процвітало від давніх часів. Холостяцьке гульгійське і безжурне життя, п'янство і необмежена свобода – це були визначні риси цього буйного і грубого народу” (с. 243–244).

Це осуждення анархізму Запорожжя – також доказ обсерваційного змислу Б. Каменського, згідні в цьому осуді є всі історики того часу.

Історичні події Б. Каменський групує звичайно коло визначних осіб, як напр., гетьмани. Але на загальнішу характеристику цих осіб автор не знаходить у собі сили. Так, напр., про Богдана Хмельницького він не вміє сказати більше, як ці

слова: “Він так багато зробив добра малоросіянам, що вони не можуть не любити його, і стільки причинив зла полякам, що вони могли ненавидіти його” (с. 220).

Суспільних справ Б. Каменський не торкається. Зате значну увагу він присвячує культурі і матеріальній, і духовній. При історії новіших часів він подає огляди хліборобства, скотарства, промислу, торгівлі, комунікації, обичаїв, мистецтва, літератури і ін.

Головне значення історії Б. Каменського є не в провідних ідеях його книжки – вони дуже убогі, – а у фактичному матеріалі, який він зібрав. Він подає велику масу фактів, найбільше подій політичних і воєнних, – з докладними, перевіреними датами, сумлінним викладом змісту, з точними цитатами джерел. Збірка таких даних, хоч би не оброблених і зв’язаних з собою тільки хронологічно, була незвичайно цінним вкладом в українську історіографію. Історія Б. Каменського осуджувала всі історичні фантазії і легенди, що були в ціні серед недосвідних українських істориків, осуджувала і нищила їх через те, що не брала їх зовсім під увагу; натомість подавала велику масу нових, дотепер невідомих фактів, на яких історична думка могла вже певним кроком змагати до нової синтези. Збагачення української історії великим запасом нового історичного матеріалу, – це головна засада Дмитра Бантиша Каменського.

Микола Маркевич, з роду Марковичів, народ[ився] 8 лютого 1804 у Дунайці, Глухівського повіту, учився у Прилуці і в пансіоні при педагогічному інституті у Петербурзі, служив у війську, потім як приватний чоловік жив у Москві, Петербурзі та на Україні. Умер 21 червня 1860 р. у Турівці, Прилуцького повіту. І там похоронений.

Історичні теми оброблював наперед у поезії (“Українські мьелодії”, 1831), далше друкував різні статті з етнографії і географії України, видав “Большой исторический, мифологический, статистический и пр. словарь Российской империи” (1836)*. Головним його твором була “История Малороссии”, в 5 томах, в Москві 1842–1843.

Микола Маркевич видав свою “Історію” в часі, коли вже розійшлися два перші видання “Історії” Бантиша-Каменського і виходило третє; можна поставити питання, що саме спонукало його міритись з таким солідним твором і в якому напрямі він думав вести своє суперництво.

Щодо кількості і ваги використаних джерел Бантиш-Каменський рішуче мав перевагу: він користався московським архівом Міністерства заграничних справ, до якого Маркевич не мав доступу, а там були матеріали першої ваги, особливо для політичної історії. Цей недостаток Маркевич виповнив вчасі добутками з українських збірок, так, напр., деякі договори, універсали гетьманів, місцеві акти, але все те були збірки несистематичні. Він мав теж деякі нові літописи, як Грабянку, і цинив їх, ставив на першому місці у списі джерел, але багато нового вони не могли дати; врешті він користувався новішими польськими виданнями, як Грабовського “Старожитносць гісторичне польске” (1840) і ін. Але остаточно в багато місцях він мусів користуватися самою історією Бантиша-Каменського і підпадав під його вплив; в багато місцях він свідомо чи поневільно приймає його концепцію.

Є, одначе, і важні зміни.

* З цього проекту був виданий тільки том на літеру “А” (Ф. С.)

Маркевич ділить історію України на шість періодів. У *першому періоді* Україна – це Русь; вона живе разом “з своїми одноплеменниками – північними русами”, потім відділяється “від молодших братів” і вже як Малоросія входить у зв’язки з Литвою і Польщею на договорах як рівні з рівними. Цей період триває до 1500 р. Автор переходить його побіжно, вимовляючися тим, що події тих часів достаточоно відомі з історії Росії, Литви і Польщі. *Другий період* є від початків козаччини 1500 р. до церковної унії, яку автор кладе на 1592 р., це час буйного розвитку козаччини. У *третьому періоді* являється унія, починаються переслідування козаччини; це час від 1592 до 1646 р. *Четвертий період* 1646–1657 рр. приносить визволення під проводом Богдана Хмельницького, Україна з’єднується знов “з молодими братами своїми, північними росіянами – добровільно, на умовах”. У *п’ятому періоді* деякі гетьмани, “природні поляки”, хочуть відірватися від Росії: гетьманщина занепадає і затрачує свою окремішність, 1657–1700 рр. У *шостому періоді* “вона щезає, зливається з Росією без боротьби, без спротиву”, 1709–1793 рр. (I, с. 104–105).

Вже з самого оцього змісту видно звідки Маркевич зачерпнув провідну лінію своєї “Історії”. Його джерелом є “Історія Русів”. Звідти узяв він основну ідею про *рівноправність* України з Московщиною, Польщею і Литвою, що Україна не була ніколи завойована сусідами, а входила з ними у зв’язки на підставі добровільних умов. Як доказ Маркевич приводить з “Історії Русів” всі фальсифіковані привілеї литовських великих князів і польських баронів, аж до невірного тексту Зборівського договору 1649 р. включно. І щодо Московщини Маркевич прийняв становище “Історії Русів”: він називає Росію молодшим братом і наводить видуманий псевдо-Кониським лист царя до Богдана Хмельницького, де цар промовляє до гетьмана як до рівного собі (II, с. 329–331). Але на цій дорозі він вже пішов так далеко, як автор “Історії Русів”, промовчав аргументи, що промовляли в оборону Мазепи і просто осудив гетьмана як зрадника. Тому з кінцем “Історії” він затрачує орієнтаційну лінію ще більше, як “Історія Русів”.

Взагалі “История Малороссии” Миколи Маркевича має характер компілятивний: ідеологія взята з “Історії Русів”, матеріал і уклад у значній мірі з “Історії Малої Росії” Бантиша-Каменського, але не дорівнює ні одному, ні другому, ані Полетиці сміливості і консеквентністю концепції, ані Б. Каменському солідності матеріалу.

Також у подробицях не стрічаємо у Маркевича інтересних помічень: ані з політичного боку, ні з соціального, ні з культурного. Одним словом – це твір дургорядний.

Деяке значення для історії могли мати тільки додатки до Історії: акти, надруковані в ч. III і IV, та спис генеральної старшини і полковників в т. V, вони у де-чім мають ще цінну і тепер.

Маркевич задумував також зложити працю про внутрішню історію України від XVII в., що мала докладніше обробити побутовий матеріал, але смерть не дала йому докінчити праці.

V. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ

При кінці XVIII і з початком XIX в. видання джерел до історії України мали характер випадковий, тільки час від часу появлялися цінніші історичні джерела.

Щойно в 1840-х рр. почалися систематичні видавництва на цьому полі. В 1843 р. засновано у Києві урядову “Комиссию для разбора древних актов” – першу археографічну комісію, що поставила собі як завдання видавати українські джерела. В 1845 р. появилася перший том видань комісії – “Памятники комиссии”. В Одесі почали виходити “Записки Общества истории и древностей”, присвячені головно археографії Чорноморського побережжя. В Москві “Общество истории и древностей” видає своє видання “Чтения” Общества истории и древностей, якого редактором був Осип Бодянский; він видав цілий ряд літописів і істориків Самовидця, Симоновського, Рігельмана, “Історію Русів” і ін. Появилася маса нового історичного матеріалу, що дозволяв з нових точок погляду писати історію. Але цей матеріал спершу треба було критично розглянути й оцінити його вартість. Таким першим критиком був М. Максимович.

Михайло Максимович народився 14 вересня 1804 р. у Згарі, Золотоніського повіту в Полтавщині, у старій козацькій родині. Учився в гімназії у Новгороді Сіверській та в університеті у Москві, добув ступінь магістра і був висланий як природник на Кавказ.

В 1833 р. вибрано його професором ботаніки у Московській університеті. Але того ж року перенісся до Києва у новозаснований університет, став його першим ректором і професором російської словесности; в 1841 р. із-за слабости зрікся професури і жив як приватна людина у Михайлівській Борі, Золотоніського повіту. Умер 1873 р.

Максимович видав цілий ряд праць з природних наук, які ціняться дотепер; займався також етнографією, видав “Малороссійскія пѣсни” (1827, 1836, 1849), “Дни и месяцы украинского селянина” (1856). Головні його праці відносяться до історії літератури, як “История древней русской словесности” (1838), “О народной русской поэзии в древней Руси” (1839), “Начатки русской филологии” (1845) і ін.

Максимович, однак, цікавився також поважно історією й археологією і на цьому полі дав ряд розвідок, що дають йому поважне ім'я у нашій історіографії. Головне його історичне видання – це збірник “Киевлянин” (1839, 1840, 1850); поза тим містив свої праці у різних видавництвах. Історичні студії Максимовича видані у повнім виданні “Собрание сочинений”, т. I–III, Київ, 1876–1878.

Як широкий був обсяг історичних інтересів Максимовича, досить навести теми найважливіших його праць: археологія і топографія Києва; початок Київської держави варяги про запусиння України по нападі татар 1240 р.; історія Київщини, Волині, Переяславщини за княжих часів, київські воеводи; князі Острожські; Луцьке братство; козацькі літописи; причини ненависти українців і поляків в XVII в.; перші козацькі гетьмани; Сагайдачний; почин Київської академії; Богдан Хмельницький; поділ України на полки; гайдамаччина і ін.

Серед тих розвідок мало є праць синтетичних, що характеризували б якість питання в цілості, переважно це студії з нагоди видань нових джерел або нових праць інших авторів. До своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами: едиція, інтерпретація і критика – це області, яким він найохочіше віддав свої сили.

Він звертає увагу на старанність едиції джерел, не щадить терпких слів під адресою видавців, що свої видання пускають з похибками орфографічними і

річевими. Історик, що дістане таке неточне видання, напр., літописи, мусить “на кождім рядку оглядатися, щоби не взяти з неї що-небудь, написане хибно переписчиком і не перевірене, не справлене видавцем. При такій дрібничковій журбі і роботі утомиться і розсіється у історика його робоча сила, що повинна бути збережена на інше, важніше діло” (*Собр. соч.*, I, 344). Максимович пильно стежить за тим, чи захований правопис, чи віддані добре імена осіб, чи справлена хронологія і т. д. (*С. С.*, I, с. 229, 230, 234, 247, 402). Не раз підносить він ще одну річ, чи взагалі дане джерело заслуговувало на видання. Так, при виданні опису чернігівських князів, зладженого протопопом Іваном Левицьким 1792 р., він завважує: “по мойому, ця статейка на трьох сторінках, дуже похвальна 1792 р., не варта була друку в 1854 р.” (*С. С.*, I, 230). Про інше подібне видання він каже: “Чимало ще було того сміття у давніх книгах, щоби умисно засмічувати ними наше літописання у нових виданнях?” (*С. С.*, I, 243). Дуже цінні ці уваги Максимовича, щоби розбудити самокритику у тих видавців, навіть інших часів, які кожду маловартну дрібницю з давніх часів вважають достойною публікації.

Максимович є першорядним інтерпретатором джерел. Взяти яку-небудь його статтю: всюди стрічається незвичайно гострий, вишколений погляд філолога, що не пропускає ні одного слова, ні одної букви, все бере під розвагу, і з дрібних, на перший погляд, незначних слів і натяків, добуває для науки зовсім нові факти. З таких дрібних, другорядних, може, заміток, згадаймо одну: як Максимович відкрив церковне імя Богдана Хмельницького. А саме: в дневнику Мясковського, що був у грудні і січні 1649 р. у Києві, згадується, що Б. Хмельницький тоді святкував день своїх іменин. Максимович звернув увагу на це місце і почав шукати імени гетьмана у церковнім календарі. Імени “Богдан”, очевидно, не знайшов, бо це імя народне, не церковне, але під днем 27 грудня ст. ст. є свято Теодора “Начертанного”, це, очевидно, був патрон Хмельницького, що на хресті мусів дістати ім’я Федора; “Богдан” – це український переклад грецького Теодора (“Божий дар” *С. С.*, I, 419).

Так само майстерні є критичні статті Максимовича. Фактів, що є подані у джерелах, він ніколи не бере насліпо, він незвичайно обережно слідить за тим, звідки дане джерело має свої відомості, чи воно могло знати правду, чи його дані вірні і певні.

Так, напр., інтересне його відношення до народної традиції як історичного джерела. І в тодішні часи романтизму, і ще сьогодні є дослідники, які на основі народної традиції відтворили давній світогляд народу і навіть характеризували різні історичні події. Максимович хоч сам був знавцем і видавцем народних пісень, відноситься до цієї справи дуже скептично: “Від сучасного нам народу даром добиватися історичних пояснень про особи й події, що згадуються у піснях і переказах. Народна пам’ять хоронить ці пісні і перекази, як стара хартія, що не розуміє, що на ній написано. Забагато вірить Срезневський бандуристам і старикам, що, по його думці, знають добре старину; але в дійсності їхні перекази так зістарілися, що затратили смисл історичної правди і часто є подібні до діточого щебету” (*С. С.*, I, 356–357; порівн. с. 409, 597).

Метою історичного досліду Максимович ставить добуття історичної правди. Це своє віросповідання він виявив при оцінці Костомарового “Богдана Хмельницького” 1859 р. “У яким виді не була б зложена історія Богданової епохи, – чи у

виді романічного оповідання чи систематичної історії, для публіки чи для гурту учених, чи для круга учеників малих і більших – всюди рівно надається і наперед припускається *історична жива правда*; щоби ж осягнути її, конечно є *точність і вірність історичного факту*, бо це є основа, без якої не може остатись тривким ніякий твір історика. Ми хочемо і жадаємо від історії, щоби у ній давно минуле життя проявилось *живе* перед нашими очима; а для того необхідно, щоб кожда історична подія і особа була пізнана і зображена вірно, в її дійсному виді і на своїм місці, як воно було в дійсності” (С.С., I, 400).

Цєю мірою історичної правди він мірить усі історичні твори, “незалежно від особистих відносин і самолюбства” (I, с. 527).

Максимович при різних нагодах характеризував сучасних і давніших українських істориків. Про “Історію Русів” він пише: “Вона вже не вдоволяюча для нас, бо ми вже бачимо в ній недостачу точності і вірності в зображенні дуже багатьох подробиць; але, з другого боку, вона так, як історична думка, повна животворного артистичного одушевлення і чутливого, вірного розуміння “про суть подій і значення осіб” (С.С., I, 238). У другому місці подібна характеристика: “При недостачі достовірних матеріалів і при надмірі конструюючої сили ума – це тільки нарис так бажаної для нас артистичної історії малоросійського народу, перейнятий увесь духом життя, але який означає вірно свій предмет тільки в загальних нарисах і лише у небагатьох подробицях” (I, 524).

Про історію Бантиша-Каменського Максимович висловлюється так: “вона багата збіркою свідоцтв, набутих із різних джерел, і важна особливо звістками документальними, але у цій праці нема вірної пластики історичних осіб, нема того живого духа, який пронизує “Історію Русів” (I, с. 342). В інших місцях називає історію Бантиша-Каменського “безцвітною” та “мертво-холодною” (I, с. 238, 398).

За М. Маркевичем він признає “живе і займаюче оповідання” (про Б. Хмельницького), але закидає фактичні помилки (I, с. 398). Подібно відноситься і до М. Костомарова: “Його Богдан Хмельницький, такий гарний, як широкий Дніпровий луг у той час, як він красується довгими рядами свіжих покосів трави”, але звертає увагу, що Костомарів не перевів критики джерел своєї праці (I, с. 399–400). Максимович подав теж критичне слово про Куліша (I, с. 524, 545) і молодого Антоновича (I, с. 277).

Максимович не дав повної історії України в одному курсі, але передумав і вложив багато основних питань нашої історії.

І так він подає в одній статті поділ історії України на епохи, на жаль, тільки часу, як вона втратила свою давню великокняжу самостійність, а саме: I епоха татарської влади, від занепаду Києва 1240 р. до визволення Києва Гедиміном 1320 р.; II епоха литовської влади, від 1320 до Люблінської унії 1569 р., III – епоха польської влади, від 1569 р. до з’єднання України з Московщиною 1654 р. (або до повстання Хмельницького 1648) і IV – епоха роздвоєного життя України, східної під Росією і західної під Польщею, до 1795 р. (С.С., I, с. 250). Дальшого поділу він не переводить. Але в іншій статті історію Волині він ділить на такі епохи: I – до остаточного укріплення влади Києва за Володимира В[еликого] при кінці X в. і II – до з’єднання з Литвою в половині XIV в.; III – до з’єднання з Польщею 1569 р.; IV – до з’єднання з Росією 1795 р.; V – сучасна епоха (I, 106).

Для княжої епохи Максимович не дав ніякого синтетичного образу. Зазначити треба тільки одно, що основою княжої держави він вважає Україну; шойно по занепаді Києва Великоросія переймає старшинство і владу разом із іменем Руси (I, 655).

Щодо польської епохи, то він дуже критично відноситься до широко положених цивілізаційних заслуг поляків на Україні. Він на основі фактів доказує, що радше Литва була оборонцем української землі перед татарськими нападами; поляки прийшли на Україну вже на готове (I, с. 250 і далі).

У церковній унії він бачить свідому ціль поляків: розбити православну церкву на користь католицької (I, 265). Тому й ненависть, що піднялася серед українського народу проти поляків, мала джерело у релігійних причинах: “Обида православ’я – це була найбільш чутлива, найгірша обида для всього південно-руського народу, без неї кожда инша обида, яка б не була велика, була б більше виносима. Це була душа всього, це був ...”^{*} (I, 273).

При обговоренню початків козаччини він стверджує, що вплив на козацький устрій мала шляхта, але не шляхта польська, а українська (С.С., I, 254.). Звертає він перший увагу, що українська шляхта брала участь у будові держави за Хмельницького (II, 275). Далі він боронить українське панство перед закидом, немов воно знищило нижчі верстви. “Це панство не могло ж відділитися від понять, обичаїв і взірців свого віку. І коли воно не привело свого поспільства у новий цвітучий стан (якого можна б йому бажати, по поняттям теперішнього часу), не треба і скидати на нього й упадку селянства, що залишилося по давньому, з своїм стародавнім правом на свободний перехід; не треба й зображати того упадку у прибільшеному виді. Бо положення малоросійського поспільства від часів Богдана все-таки було ліпше, як воно було перед тим, та ліпше як сучасне сучасного поспільства задніпрянського (правобережного)” (*Собр. соч.*, I, 555).

Про козаччину взагалі він пише: “В історичнім ході всього руського життя це заслуга і слава нашого південно-руського козацтва, українського і запорожського, бо воно боролось так довго і сильно з турецькою і татарською силою, відпираючи її від руської землі, так хоробро боронило у себе православну східну Церкву від західного католицизму і свою руську народність від польщини; а в гетьманстві Богдана визволило свою многострадалну Матір-Україну від польського ярма і добровільно приєдналося з нею у загальний склад руського світа” (с. 508), погляд об'єднательний...

Але Максимович не вважає українців і москалів одним племенем протягом всієї історії, він зазначає, що перед Хмельниччиною “Москва і козацьке Запоріжжя уважалися ще чужі один для другого” (с. 343).

Інтересний погляд Максимовича на гайдамаччину: він вважає Коліївщину 1768 р. “ділом не впору, не на місці” (с. 560, 792).

Максимович має значіння в українській історіографії не як синтетик, а як аналітик і критик. Він пробуджував потребу основного думання і критичного розсліду. Через те його праці дотепер є свіжі і цінні.

^{*} Одне слово не відчитане.

VI. МИКОЛА КОСТОМАРІВ

Синтезу дослідків на полі української історії з середини ХІХ в. подав у своїх творах М. Костомарів, головний ідеолог української історіографії 1850–1880-х рр.

Микола Костомарів народився 17 мая 1817 р. в Юрасівці, Острогозького повіту. Його батько змосковщений дворянин, був людиною доволі освіченою, особливо знав французьких енциклопедистів; мати була з селянського роду. Малий Микола учився спершу під оком батька на селі, в десятиім році життя пішов до пансіону в Москві, далі до пансіону в Вороніжі і до гімназії там же. В 1833 р. став студентом Харківського університету.

Костомарів спочатку не мав особливого нахилу до науки історії, бо й не мав добрих учителів. В гімназії у Вороніжі “учитель всевітньої історії Цвєтаєв викладав із поганої історії Шрекка, не давав ученикам ніяких власних оповідань, не освічував фактів, що викладалися у книжці, ніякими поясненнями і замітками, не познайомив учеників навіть у примітивній формі з критикою історії, і, як видно, сам не любив свого предмету” (*Лит. насл.*, 13).

У Харківськiм університеті “російську історію читав Гулак-Артемовський, людина безсумнівно з поетичним талантом, як показують його українські вірші, але у своїх лекціях з російської історії відзначався пустим риторством* і напушеністю. Професор всевітньої історії Цих читав старинну історію по Герену і майже не додавав до неї нічого свого”. (*там же*, с. 20).

Аж в 1835 р. професором всевітньої історії став Михайло Лунин, що образовався у Німеччині, у Берлінськiм університеті, пізнав німецьку науку, перейнявся історіософією Гегеля й умів з ширшого погляду освітлити студентам історію. “Не можна сказати, щоби він був обдарований щасливим даром слова; груди його була слаба, голос не сильний, дикція монотонна і як би пересадна; але ці недостатки відплачувались богатством змісту і критичним напрямком, до якого він умів притягнути увагу своїх слухачів. Його лекції з старинної історії й, особливо, Сходу та із середньовічної історії, особливо ж про поширення християнства і боротьбу його з поганством, були такі, так само глибокого змісту, як і притягаючі. Історію нових віків він видав слабо і, як здається, менше нею займався. Взагалі лекції того професора показали на мене великий вплив і привели у моїй душі рішучий зворот: я полюбив історію більше всього і з того часу з жаром взявся читати і студіювати історичні книжки” (с. 22). Але які саме книжки читав Костомарів, на жаль, не знаємо.

В 1837 р. Костомарів здав іспит зі ступенем кандидата. Потім вступив до війська, до драгунського полку, що стояв в Острогозьку (тепер). Але військові науки не припали йому до вподоби, і він взявся до чого іншого. “В Острогозьку був дуже багатий архів повітового суду, що заховав усі старі справи бувшого козацького полку з часів оснування города. Я почав займатися цими справами і захопився цим заняттям. Це був мій перший досвід у заняттях руською історією із джерел і перша школа для читання старих актів. Попрацював я ціле літо над козацькими актами і зложив на їх основі історичний опис острогозького слобідського полку, додав до нього у копіях багато важніших документів і приготував до друку, а

* Риторство – бундючність.

дальше задумав таким же способом переглянути архіви інших слобідських полків і зладити історію всеї Слобідської України”. (с. 25–26).

Восени 1837 р. Костомарів вернувся до Харкова і дальше слухав лекцій Луніна. У своїх споминах він відносить до того часу постання головної історичної ідеї, яку він переводив пізніше у своїх творах, ідеї, що головним предметом історичних дослідів повинні бути не вищі верстви, не одиниці-герої, а *народ*. Тому він звернувся в тому часі до пильних студій над народною піснею.

В 1842 р. надрукував працю “О причинах и характере унії в Западной Руси”, що мала бути дисертацією для добутків наукового ступеня магістра; але із-за спротиву харківського архієрея Інокентія, що добачав у праці деякі зневажливі місця для духовної влади, працю доручено спалити. Костомарів мусів зголосити нову дисертацію і вибрав тему “Об историческомъ значеніи русской народной поэзіи” 1843 р. Замітне, що професор російської історії Гулак-Артемовський не хотів признати цієї теми, але остаточно її прийнято, надруковано й Костомарів боронив її публічно.

В 1843 р. Костомарів написав першу статтю з історії козаччини, про перші козацькі війни з поляками. Тоді ж з’явилася перед ним думка написати історію епохи Б. Хмельницького. В Харкові він добув деякі друковані польські, російські і латинські твори, а також рукописи, як літопис Грабянки, Самовидця, Симоновського, Зарульського, Рігельмана, “Історію Русів” і деякі акти.

При кінці 1844 р. Костомаров був у Києві і познайомився з Кулішем і багато дискутував про джерела до історії та народні пісні. В Києві він старався о учительську посаду і дістав її в гімназії у Рівному. По дорозі на посаду він оглядав Острог; пізніше оглядав Дерманський монастир, Гощу, Переспоницю, Крем’янець, Почаїв, Вишневець і Берестечко. Всюди збирав історичні матеріали.

В Рівному був Костомарів не цілий рік. В 1845 р. дістав учительську посаду в Києві. В 1846 р. Київський університет вибрав його професором російської історії. Костомарів читав лекції 4 години тижнево. Предметом викладів були давні часи, особливо широко він трактував слав’янську міфологію.

Серед його товаришів – професорів мало було визначніших сил: так, напр., професор всесвітньої історії Ставровський “визначався великою пам’яттю, але майже не знайомив студентів з сучасними способами оброблення історії і критикою джерел; в його викладах, як замічали студенти, чулося щось семінарське” (с. 65). Костомарів познайомився теж з Михайлом Максимовичем, що вже тоді кинув професуру, але часто бував у Києві; він характеризує його так: “то був чоловік, правду сказати, не великої учености, але дуже бистрий і безпристрасний у тих частинах, що були йому добре відомі”.

З правничого факультету визначався професор Іванишів, що редагував видавництва Временної комісії. З інших дослідників Костомарів пізнав Гр. Свідзінського, який дав йому літопись Єрліча та інші матеріали до історії козаччини.

У тім часі Костомарів познайомився в Кирило-Методійським братством і став його визначним членом разом з Шевченком. Це остаточно привело на нього відомий арешт і заслання до Саратова 1847 р. На заслання в Саратові Костомарів не залишив історичних студій. Передусім добув нові матеріали до історії Б. Хмельницького і зложив в загальних нарисах монографію про гетьмана. Дальше збирав матеріали до внутрішньої історії і побуту московського народу; принагідно на

приказ губернатора мусив писати розправу про неоправдані закиди, немов жиди вбивають християнські діти (губернатор передав цю працю до міністерства як свою власну і добув славу вченого дослідника).

В 1855 р. Костомарів дістав дозвіл виїхати часово до Петербурга. Тут почав студіювати рукописні й друковані джерела у багатій Публічній бібліотеці – про-сиджував там протягом чотирьох місяців щоденно від 10 год. рано до 9-ої вечером, в той спосіб докінчив історію Б. Хмельницького. Ця велика монографія появилася 1857 р. в журналі “Отечественные записки”.

В 1857 р. Костомарова звільнено цілком із кари заслання. Він міг виїхати за границю – до Швеції, Німеччини, Франції, Швейцарії, Північної Італії, Австрії (був в Відні й Празі, але з галицькими українцями не познайомився).

Дальше Костомарів проживав найбільше в Петербурзі. В 1859 р. запроше-но його знов на професуру на університеті. Вступну його лекцію привитано дуже горячо – студенти винесли його з університетського будинку на руках. Він почав викладати знов з княжої епохи, але освітлював її з іншого боку, як дотеперішні і-сторики – на перший план він висував життя й творчість народа, як ідеал громад-ських відносин він ставив свобідну федерацію земель – це єднало його лекціям велику аудиторію і незвичайне признання.

Щодо початків Київської держави Костомарів виступив проти норманської теорії, а старався доказати, що державна організація вийшла з місцевих початків. Одна із його статей на цю тему мала вислід, що сеньйор російської історіографії Михайло Погодін, приклонник норманізму, визвав Костомарова на публічну дис-путу в цій справі. Ця диспута відбулася справді на радість зібраної публіки, але не мала ніяких успіхів, бо противники один другого не переконали.

В тім же часі Археографічна комісія у Петербурзі запросила Костомарова до співучасті в праці. Костомарів обняв редакцію великого видавництва “Акты Юж-ной и Западной России”, в якому почав друкувати передусім матеріали до історії козаччини; це один з найважливіших збірників-джерел до історії XVII в. З цієї нагоди Костомарів почав вертатися до студій над козаччиною, оголосив працю про гетьман-ство Виговського, подав коротку характеристику козаччини “О козачестве”, де бо-ронив козаччину перед закидами анархізму і вказував на демократичні її змагання.

В українськім журналі “Основа”, що почав виходити 1861 р., дав Костома-рів пару статей загальнішого змісту, як: “О федеративном начале древней Руси”. “Две русские народности”, “Черты южно-русской истории”. Він виступав у них в обороні самостійності українського народу та з ідеями федералізму. Це виклика-ло проти нього випаді і зі сторони поляків, і москалів.

Але університетські лекції знов втягнули Костомарова у інші теми: в істо-рію Великої Росії, так викладав про побут і обичаї великоруського народу в XVI і XVII вв. та про північні республіки Новгород і Псков. Він відбував подорожі по північних городах. Особливо докладно студіював Псков. Висліди своїх праць по-дав у монографії “Северно-русские народоправства” (1863). Писав теж про Кули-ківську битву. Дальше перейшов він в епоху Самозванців і присвятив їм теж мо-нографію “Смутное время” (1866).

Рік 1863 приніс відоме польське повстання . Тоді ж почалася нагінка і на український рух, якому закидано зв’язки з поляками й сепаратизм. Костомарів теж

зустрівся з різними закидами – різні місця його творів визивали полеміку. Але, незважаючи на грікі почування, Костомарів працював далі. Щорічно для віддиху їздив в Західну Європу в різні місця. Польське повстання піддало йому нову тему – зобразити причини занепаду Польщі. Ця тема коштувала його масу джерельних дослідів у різних архівах; свою працю він видав під заголовком “Последние годы Польской Речи Посполитой” (1869).

До української історії Костомарів вертався тільки принагідно. В 1868 р. оголосив монографію про гетьманство Юрія Хмельницького. А в 1872 р. їздив на Україну, був в Корсуні і Чигирині, Мотронинським монастирі, Суботові (1873), оглядав Дніпрові пороги і місця, де були Січі. Ці подорожі відновили зв'язки Костомарова з рідним краєм, він знов почав пильніше звертати увагу на українську історію. В 1879–1880 рр. видав він продовження монографій про Руїну – часи Брюховецького, Многогрішного і Самойловича; в 1882 р. велику монографію про Мазепу, а в 1884 р. про мазепинців.

Костомарів помер 19 квітня 1885 р. у Петербурзі.

Костомарів стоїть на однім з найперших місць в українській історіографії так щодо кількості своїх праць про минушину України, як і щодо своєї ідеології, яку перещепив сучасним і пізнішим поколінням істориків.

До праці над історією України Костомарів приступав з далеко більшим запасом матеріалів, як його попередники. Він не тільки користувався все новими джерелами, які приносив розвиток історичні науки, але передовсім незвичайно пильно використовував рукописні багатства різнородних архівів. Стверджено, що Костомарів користувався 60 архівами, а саме прямо або посередньо черпав з таких місцевостей: I. *Україна*: Київ 5 архівів, Лубні 1, Красний Колядин 1, Харків 1, Острогозьк 1, Вишневець 1, Володимир Вол[инський] 1, Крем'янець 1, Львів 5, Городок к. Львова 1, Медика 1, Острів 1, Перемишль 1, Шешори 1; II. *БілаРусь*: Городно 1, Могилів 2, Мстиславль 1, Полоцьк 2, Хотевичі 1; III. *Литва*: Вільно 2, Несвіж 1; IV. *Московицина*: Москва 10, Петербург 13, Саратов 1, Волоколамськ 1; V. *Польща*: Варшава 3, Вілянів 1, Пулави 1, Дзіків 1; VI. *Швеція*: Стокгольм 1.

Костомарів частину здобутих собою матеріалів зробив доступною ширшому гуртові істориків у виданню “Акты Южной и Западной России”. Це видавництво Петербурзької Археографічної комісії обняло XV томів, з чого Костомарів видав 10. Це у більшій частині акти з Архіву заграничних справ у Москві до часів від 1638 до 1679 р. (одно з найважливіших, основних видань до історії Української держави XVII в.).

Костомарів як видавець стрічався часто з закидами (особливо московсько-історіографа Карпова). У своїх виданнях він давав перевагу актам побутово-культурним, не раз третьорядного значення, а пропускав політично-дипломатичні джерела першорядної ваги. З цілості актів він не раз виривав одну частину, не згадуючи зовсім про цілість, хоч такий виривок не раз справу зображував у неповному виді. І, противно, містив часом в цілості акти, які на це не заслуговували і досить було подати з них регести. Деякі томи його актів появилися без покажчиків, а у всіх річеві пояснення дуже скупі. Ці закиди оправдані, тому й Археографічна комісія пізніше зреклася редакторства Костомарова і передала редакцію його противникові – Карпову, що дав справді зразкові видання.

Костомарів, отже, відкрив багато актового матеріалу до історії України. Але замітна і дивна річ – цей важний рід джерел, акти, що належать до групи останків, він не все цінив належно. В першій великій праці “Богдан Хмельницький” він акти доволі злегковажив і на перше місце висунув літописи – отже традицію, що для модерного історика має все менше значення і потребує дуже критичного трактування. Так, коли прийшлося один і той самий факт оцінювати на основі двох джерел – акту й літописи, Костомарів поповнював методичну похибку і віддавав перший голос літописи. Так, напр., про день смерти Хмельницького є виразні сучасні відомості, що гетьман умер 27 липня ст. с. 1657 р. (себто, 6 серпня н.ст.) – Костомарів волів прийняти вістку пізніших літописів, що гетьман помер коло 15 серпня ст. с. Другий приклад: про переговори з Москвою в Переяславі 1654 р. сучасні московські акти констатують виразно, що не підписано там ніякого договору, Костомаров волів вірити пізнішій традиції, що договір таки існував. Проти цієї легкодушності Костомарова виступив з оправданими закидами московський історик Геннадій Карпов.

В початках своєї наукової праці Костомарів прикладав дуже велике значення до ще одного роду традиції – народної пісні. Цій справі присвячена дисертація “Об историческом значении русской народной поэзии” (Харків, 1843 р.). Костомарів на вступі зазначає, що головним завданням історика є зображати вірно події минувшини.

“Але зобразити подію так, як вона була, не легко: історик повинен постигнуть, в чім є її характеристика...*, займаючися наукою, історик повинен досліджувати все те, що у людському світі на розумне ество кладе печать різnorodности, тобто, місце й час, народ і вік. Звичайно, в такому випадку ми привикли вказувати на т.зв. історичні джерела, тобто твори відомих осіб, що писали про події. Але як тільки... історик відкріє оповідання про минулі віки, як зараз бачить противоріччя, пристрасть, видуману неправду. Що робити? Як знайти точку, з котрої оцінити джерело?”

“... У нас так само, як у чужих, багато літописців було людьми, що жили у громадянстві, монахами і тому не могли вийти із круга поглядів, які приписувало їм їхнє звання. Інші знов писали з метою вдоволити цікавість сучасників і спинялись над такими предметами, що тоді розбуджували загальний інтерес; а тепер для нас важніше було б знати те, що перше вважалося занадто звичайним. Всі такі недостатки історичних матеріалів заставляють історика шукати інших джерел, що зробили б для нього живішим і більш зрозумілим темне і неозначене”.

“Кожний народ має у собі щось означеного, що торкається більше або менше кожної з тих осіб, що приналежать до народа. Це народний характер, по якому всю масу можна розглядати як одну людину”

“Для пізнання народного характеру треба поступати так, як з людиною, яку бажано розслідити: треба шукати таких джерел, у котрих народ висказав би себе несвідомо”.

Таким джерелом є література. Але книжна література – це, звичайно, витвір вищих верств. Народ висказує себе у *народній пісні*”.

* одне слово не відчитане.

“Дійсно, народна пісня має першенство перед всіми творами: пісня виражає почування невиучені, відрух душі не видуманий, поняття не”^{*}.

“Народ у ній являється таким, яким є: пісня – правда. Є і друга, так само важна, прикмета народної пісні – її всенародність. Ніхто не скаже, коли і хто утворив таку пісню, вона вилилась усею масою. Кожний, хто її співає, ніби уважає її власним твором; ніде народ не являється такою єдиною особою, як у тих звуках своєї душі. Отже, в нічому так не висказує свого характеру.

Загально, щодо ваги для історика, пісні можна розглядати у таких відношеннях:

1. Як літописи подій, джерела для зверхньої історії, з яких історик буде пізнавати і пояснити події минулих днів. У тому відношенні значення пісень ще не таке велике: по-перше, що сюди належить тільки т.зв. історичні пісні, по-друге, тому, що квітки фантазії часто закривають правду.

2. Як зображення народного побуту, джерела для внутрішньої історії, з котрих історик міг би судити про устрій в громадянстві, про родинний побут, звичаї, обичаї і інше. У тому відношенні пісні мають вже більше значення, але представляють такі недостачі, а саме тому, що ці риси, яких буде шукати історик, являються часто неясно і потребують доповнень і критики.

3. Як предмет філологічного досліду – у тому відношенні пісні для історика – дорогоцінність; але їхнє значення тут часто торкається переважно історії розвитку мови, не загалом народа.

4. Як пам'ятники поглядів народа на самого себе і на все оточуюче. Це найважливіше значення пісень. Тут не треба навіть ніякої критики, коли б тільки пісня була народного походження. Життя з усіма його проявами виходить із внутрішнього погляду людського ества на себе. На тому ґрунтується те, що ми називаємо характером, особливий погляд на речі, який має всяка людина, як і всякий народ”.

“Признаючи останнє значення народної пісні для історика, ми будемо з тої точки погляду розглядати пісні руського народа, тобто: як народ висказав у своїх творах своє власне життя, яке ми розділимо на три види: духове, історичне й громадянське”.

У перших своїх писаннях Костомарів охоче користувався народною піснею, ілюстрував нею залюбки різні історичні моменти; аж пізніше під впливом холоднішої розваги покинув надмірне перецінювання цього рода джерел і сконстатував, що в ньому є багато невірному і непевного.

Причина, чому Костомарів до народної традиції прикладав таке значення, – це його основне історіографічне становище – *демократизм*. Всі давніші історики України були представниками до якоїсь міри аристократичного напрямку в історіографії, чи візьмемо “Історію Русів”, чи Бантиша-Каменського, чи Максимовича. Костомарів увійшов на інший шлях. У своїй автобіографії він згадує часи перших історичних студій у Харкові і пише: “Я читав багато всякого роду історичних книг, вдумувався в науку і прийшов до такого питання: чого це у всіх історіях розводяться про визначних державних діячів, деколи про закони й установи, але немов легковажать життя народної маси? Бідний мужик, хлібороб – працівник якби не існує для історії; чому історія не говорить нам нічого про його побут, про його духовне життя, про його почування, спосіб його радостей і смутків? Я прийшов

* одне слово не відчитане.

скоро до переконання, що історію треба студіювати не тільки з мертвих літописей і записок, але й в живому народі. Не може бути, щоби віки минулого життя не відбилися в житті і спогадах потомків; треба тільки взятися пошукати – і, певно, знайдеться багато такого, що дотепер пропущене наукою” (с. 28). Ці погляди лягли в основу ідеології Костомарова. Як перевів він їх у своїх творах?

Костомарів не написав систематичної історії України в одному одноцільнім творі; він волів обговорювати монографічно поодинокі питання. Одинока суцільна “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” – це саме рід малих монографій. Але все-таки у різних творах Костомарів подав зарис історії України так, що докладно можемо відтворити собі схему, в яку він укладав українську минувшину.

У статті “Начало единой державы в древней Руси”, у вступі до “Богдана Хмельницького”, в “Історії у житєписях” він дає огляд княжих часів.

Перші історичні джерела вказують, що український народ зразу був розбитий на цілий ряд окремих народців. Слов’яни не показалися здібними до утворення держави. Любили свободу, не терпіли влади, жили малими громадами чи республіками, у безнастанних спорах зі собою. Тому діставалися легко під чужу владу, тільки чуже завойовання, або чужі впливи учили їх ліпшого устрою.

В половині IX в. руські слов’яни з’єдинилися в одну державу зі столицею у Києві під владою князів. Щодо початків Київської держави Костомарів стояв на антинорманським становищі. Він старався доказати, що оповідання про покликання варягів було пізнішою легендою. У статті “Начало Руси” (1860) він виводив Русь з Литви, з-над Німана; цієї теорії він боронив в публичнім диспуті з норманістом Погодіним. Пізніше Костомарів зневірився взагалі в традиції літопису і оповідання про варязьких князів уважав “нічим іншим, як казкою, що основувалася на давно поширених поглядах, зачерпнених з мітичного, казкового світа” (*Лит. наследие*. с. 116; пор. *Предания первоначальной русс[кой] летописи*).

До державности за перших київських князів Костомарів відноситься дуже критично. Способи управи, каже він, показують, що не було ще свідомости державних основ. Влада обмежувалася на збір дані із підбитих племен насильними способами. Князі не відчували навіть прив’язання до своєї землі, як вказує приклад Святослава, що легко переміняв Київ за болгарський Переяславець. Княжа влада не змінила давнього слов’янського устрою – землі залишилися з самоуправою. Щойно християнство дало державні основи; церква вложила на князів моральні обов’язки – опіку над громадянством, оборону його і працю для нього. У київський період не витворилася у нас монархія. Держава розбилася на ряд князівств, зв’язаних з собою єдністю династії; це свого рода федеративний устрій (пор. *Мысли о федеративном начале в дрейней Руси*). Але взагалі княжі часи визначаються крайньою неозначеністю, невиробленням форм: можна віднайти в них задатки і федерації, і республіки, і монархії. Важніша була моральна зв’язь: спільність віри, спільність церковної і книжної мови, свідомість спільного походження.

Від другої половини XII в. Полуднева Русь живе окремо від Східної. Поділена на князівства, якими рядять віча і князі; Роман і Данило роблять спроби з’єдинити український народ. В Україну входять у ті часи турецькі племена, що вносять в українську народність азійську стихію.

Часам литовським Костомарів не присвятив докладніших студій. Так само він не освітлює українсько-польських відносин (аж до XVI в.).

Щойно історія козаччини – це предмет, якому Костомарів жертвував велику частину своїх писань. Початкам козаччини присвячені різні статті з молодших літ Костомарова, у яких автор ще не досить критично відносився до козацької літописної традиції. У новій, більш критичній, редакції ця епоха зображена у вступі до “Богдана Хмельницького”. Почини козаччини він виводить із колонізаційно-воєнних відносин, у яких була Південна Україна у сусідстві татар; вірно на основі сучасних джерел зображено початковий устрій козаків. Одиною більшою похибкою було те, що Костомарів прийняв давню легенду про реформу козаччини Стефаном Баторієм – про 6000-ий реєстр*, генеральну старшину і т. ін. В оповіданні про перші козацькі повстання Костомарів іде за традицією та ідеалізує Наливайка (“особистість незвичайно велика”). Знов Сагайдачного він вважає польським патріотом. При описі дальших подій автор здержується від всяких заміток.

На той самий спосіб писана також сама монографія “Богдан Хмельницький”. Протягом цілої великої праці (більш 400 сторін) наш історик ніде не проявляє своїх поглядів про значення подій, ролю осіб і т. ін. До, на перший погляд, найдальших меж доведена об’єктивність: мовляв, автор подає самі події, читач має виробити собі сам погляд на них. В дійсності причина такого трактування предмету інша. Костомарів писав свою монографію як початкуючий історик, без відповідного досвіду, без основних джерел – легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу. Пізніше, при дальших виданнях вже, мабуть, не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір. Так, “Богдан Хмельницький”, хоч розмірами великий, слабший внутрішньою конструкцією, як інші монографії.

Інакше вже писана монографія “Іван Виговський”, що постала 4 роки пізніше (1861). На вступі автор дає вже загальний огляд причин, чому прийшло розладдя у Козацькій державі. Ці причини в першій мірі соціальні. Провід обіймає верхня верства козаччини, т.зв. знатні козаки, що змагають до того, щоби замкнутися в окремий стан. Проти них виступає козацька чернь та поспільство (селянство і міщанство), що хочуть рівних прав для себе. Ні одна, ні друга сторона не здобула свого. Чернь не здобула рівності прав для всіх: її проводирі все ставали “значними” і розбуджували невдоволення проти себе. Знов же “значні” не були солідарні між собою і нищили себе взаємно.

Дальше українське громадянство розділює політична ідеологія: поділ на прихильників Польщі і Московщини. Прихильниками Польщі була старшина, що бажала для себе становища такого, як у Польщі мала шляхта; московське самодержавіє вона вважала небезпечним для себе. Ця партія погоджувалася на федерацію з Польщею. Друга партія – московфільська – це партія черні: в самодержавній особі царя ця верства шукає охорони для себе проти аристократії.

Костомарів добачує теж (порівняй монографію “Руїна”, I, гл. 10) і партію, що виробила собі ідеал самостійного, незалежного існування України, на лихо, в народі не ставало ще духових і моральних сил, щоби досягти цього ідеалу. Українці кидаються одні сюди, другі туди.

В монографії “Юрій Хмельницький” Костомарів показує вислід цієї внутрішньої боротьби на Україні: занепад всяких громадянських ідеалів та зріст егоїстичних

* помилка, Стефан Баторій погодився на включення до реєстру 500 козаків.

змагань одиниць. Метою козащини була політична самостійність України; цієї мети історичні обставини не дали досягнути, тому прийшла зневіра, що проявилася в особистих змаганнях одиниць до власної оборони й наживи.

Найосновніша з монографій є велика монографія про Мазепу, основана на актовім матеріалі (з московських архівів), дотепер одинока джерельна праця про цього гетьмана. Але й тут Костомарів не дав ширшої синтези українського життя. Він підносить тільки соціальні протиріччя: Мазепа – це аристократ, що йшов проти народа і у народі не знайшов зрозуміння...

Взагалі, виходячи із своєї основної думки, що підставою всієї історії, героєм усіх історичних змагань є народ, Костомарів доходить до негачії усіх тих явищ минувшини, в яких народ не проявляв своєї ініціативи. Так він дійшов також до негачії держави. Народ не зміг створити держави, держава, отже, не має природних основ існування.

У своїй автобіографії при згадці про університетські виклади у Петербурзі він каже: “Вступаючи на катедру, я мав думку в своїх лекціях підняти на перший план народне життя у всіх його окремих видах. Довголітнє заняття історією розвинуло у мені ці погляди. Я бачив, що *держави являлися усе більш випадковим* плодом завоювань, як *необхідним* наслідком географічних та етнографічних окремішностей народного життя. Тому майже все держава складалася не з одної народности, сильніша давила слабші, старалась підчинити й деколи асимілювати їх, рахувала за собою право влади над ними, що освячувалася давністю, допускалася над ними насилля і всяку пробу до самозбереження з їхньої сторони уважала злочином. Але життя продовжало розвиватися іншим шляхом і *держава залишалася тільки зверхньою формою* об’єднуючої поліційної влади. Там, де не було завоювання, або де воно не являлося достаточо могутнім, там не могла утвердитися і держава. Свобідні людські громади для взаємної вигоди, а найбільше для власної оборони змагали до союзности (федерації)” (*Литер. наследие*, с.118).

Природним, отже, устроєм Костомарів вважає не державу, а якийсь примітивний зв’язок малих громад без постійної влади – *анархію*.

І в українській минувшині, зокрема, він бачить здійснення цих анархічних, протидержавних змагань. У розправі “Дві руські народности” він пише: “З цього короткого історичного огляду різниць, які виникли за далекої давнини між двома руськими народностями, можна бачити, що в характері українського народу відзначається особливо перевага особистої свободи, а у великоруським переважає загальність... В політичній сфері українці були спосібні творити серед себе добровільні товариства, зв’язані настільки, наскільки до цього спонукала конечна потреба і тривали настільки, наскільки їхнє існування не вадило незмінному праву особистої свободи; великороси намагалися утворити тривке громадське тіло на вікових основах, проникнуте одним духом. Тамте вело до федерації, але не вміло вповні витворити її; друге повело до монархії і міцної держави... Великоруський елемент має в собі щось величне, будуюче, духа ладу, свідомість єдності, панування практичного розуму, котрий уміє перестояти трудні обставини, вхопити час, коли треба ділати і покористуватися ним, наскільки потрібно. *Цього не показав наш український народ*. Його свободна стихія приводила або до розкладу громадських зв’язків, або до коловороту подій, що крутили народним історичним життям”.

Цього рода думки про нижчість українського елементу, його нездібність до державного життя, його вроджений анархізм ширив найвизначніший історик того

часу Костомарів. Ці ідеї входили в історіографію і в громаду, в теоретичні міркування про українство та в практичну діяльність української громади. Розбуджування недовіри до своїх сил, пасивізм отворяли шляхи для московських впливів... Костомарівські історичні погляди – негативна сторінка у нашій історіографії.

VII. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Народився у 1819 р. До гімназії ходив у Новгороді Сіверським. В 1837–1840 рр. був студентом Київського університету на філософичнім і правничім відділі. Одним з його професорів був Михайло Максимович. Куліш ще в гімназії пізнав збірники народних пісень, видані Максимовичем. В Києві познайомився з професором ближче, доставив йому збірник пісень, які записав від матері, і разом з ним читав пісні та укладав їх в різні відділи. Максимович зумів загаріти Куліша до наукової праці.

Куліш не докінчив університету. Для хліба пішов на учительську службу, учив в Луцьку, Києві і Рівному. В Києві познайомився з гуртом різних дослідників історії і почав працювати науково. В 1843–1844 рр. вислано його до розгляду архівів у Київській губернії; 1844 р. був назначений членом-співробітником “Временной комиссии для разбора древних актов”. Голові комісії Юзефовичеві в одному листі він звертав увагу на потребу студій української мови, народних убрань, звичаїв і т.п. Але при тому він виявляв і пошану для минувшини, думки про потребу українсько-московського об’єднання. Він писав: “Політичне життя України давно скінчилося; а це життя, що проявляється мовою, костюмами, звичаями, назву його хоч би поетичним – тратить також з кожним роком свою виразність. Україна небавом зіллється з Росією в одне тіло. Воно й гарно; але не гарно це, що вона, розцвітаючи біля двох століть таким пишним народним життям, при злуці з московським народом внесла в нього так мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого існування”.

Серед подорожей по Київщині пізнався Куліш з деякими польськими дослідниками. В Олександрівці в Чигиринщині проживав Михайло Грабовський; в Ходоркові жив бібліофіл Константин Свідзінський, що зібрав великий архів рукописів до історії України (тепер у бібліотеці ім. Красінських у Варшаві). Ці пани захоплювалися українською піснею, але Україну вважали польською землею, козаків – відміною давніх гунів. Коли Куліш називав свою землю українською, Свідзінський погукував спересердя: “Хлопі естесьце”. Все-таки Куліш піддавався польським впливам і це пізніше не в одному відбилось на його історичних поглядах. Вже тоді Куліш думав перекладати польських істориків Грондського, Пасторія, Рудавського і Коховського та різні мемуари. “Не вислухавши обох сторін, годі дізнатися правди”, – писав він про свої наміри.

З дослідників-українців, крім Максимовича, Куліш познайомився з Костомарівим, і взаємно укладали свої наукові плани.

В кінці 1845 р. Куліш дістав учительську посаду в Петербурзі. По дорозі в Москві він познайомився з російським істориком Погодіним і відкрив у ньому “більше ціни, як дотепер думав”. Переписувався також багато з видавцем “Чтений общества истории и древностей” в Москві Осипом Бодянським і доставляв йому історичні матеріали; так переслав йому “Літопись Самовидця”.

З історичних праць Куліша з того часу на деяку увагу заслуговує “Повесть об украинском народе”, видана у діточім журналі “Звіздочка” 1846 р. Куліш писав про цю книжечку до Бодяньського: “При помочі цієї книжки для дітей я мав намір подати знавцям нашої історії кілька гадок, витягнених із виучування історичних джерел і самого українського народу. Я бажав би побудити нею pro і contra*, щоби таким способом рішити деякі питання про значення українців у моральній діяльності слов’янського світа... При Ваших благородних стараннях оголосити всі наші історичні джерела книжка моя може служити проблемою цієї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України. Знаю добре, що я доторкнувся не всіх тез: почасти обставини не дозволили мені це зробити, почасти годі було погодити це з об’ємом і призначенням (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть поширити об’єм української історії, коли тільки моя праця матиме вплив каменя, киненого на рухому поверхню води”.

Так, отже, Куліш прикладав до свого видання велику вагу. Це його програмова книжка. На вступі він зазначає, що “наші южноруси або українці мають свою історію, виповнену героїчними ділами і займаючими пригодами”. Але героєм української історії, головним і самотнім, він уважає народ. При кожній нагоді він підчеркує народні ідеали і змагання та боротьбу народу з вищими верствами. При описі польських часів він зазначає, що українські пани зрадили свій народ, перейшли до чужого табору. “Південно-руські дворяни боялися втратити свої права, всі прийняли католицьку віру і разом з поляками почали силувати свій народ також відступити від грецької віри”. “Пани в чужих убраннях, в чужих обичаях, у погорді до свого рідного думали бачити освіту, світськість і різницю від грубого громадянства; за почеси при дворі, за ласки, якими їх обсипали столичні вельможі, за даровані їм права над їхніми співгромадянами вони відказалися від любови до своєї батьківщини, назвали своєю батьківщиною чужу державу і стали природними ворогами свого народу”.

Проти панської влади народ починає повстання. Найбільший зріст народних змагань – це Хмельниччина: “Всі попередні утиски народу і духовенства, всі жорстокості панів, всі розпучливі і нещасливі битви, всі кари героїв українських були направлені до того, щоби народ почув всю тяжкість рабства і всю солодкість свободи, щоби він зрозумів свої людські права, щоби досвідчив сам на собі найбільше гіркої обиди із-за порушення їх, щоби виховав у собі найглибшу ворожнечу до своїх панів – і він, повний воєнного духа, враз піднявся і знищив своїх гнобителів”.

Куліш виступає, отже, у першій своїй історичній праці як прихильник нового напрямку в історіографії – *демократичного*. З цього боку його перша праця має багато спільного з першими працями Костомарова, особливо з дисертацією “Об историческом значении русской народной поэзии”, що була видана того ж 1843 р. Оба вони писали незалежно від себе, але оба зійшлися на тих самих думках.

В 1847 р. Куліш, як відомо, був арештований і засланий в Тулу, де перебував до початку 1851 р. З історичних занять його з того часу знаємо тільки його студії з московської історії епохи Івана Грозного і Самозванців; але він використав їх тільки в повістях. В 1851–1853 рр. Куліш перебував в Петербурзі, 1853 р. переселився на Україну, купив собі хутір Мотронівку під Борзною (в Полтавщині), але

* за і проти (лат.)

зчаста їздив до Києва, Москви і Петербурга. В різні часи їздив теж за границю на Захід і Південь.

В 1850-х рр. Куліш займався більше літературою, як історією: так, 1856 р. видав приготовлений давніше роман “Чорна Рада”, як вступ до цього роману він дав статтю “О духовном соединении Южной Руси с Северной”. Там він заявляє, що своєю хронікою хотів доказати “політичну безвартісність України” і моральну необхідність “з’єдинення в одну державу полудневого руського племені з північним”. Це та ідея, що появляється далше у повнім розвитку в “Истории воссоединения Руси”.

В 1856–1857 рр. Куліш видав “Записки о Южной Руси”, т. I–II, багату збірку народніх пісень, переказів і інше. Як доповнення вийшли “Народная песня” в журналі “Народное чтение” 1859 р. Ці видання були вже підготовлені при кінці 1840-х рр. Це незвичайно важний і загально цінний вклад в історіографію. Також і для історика подавав нові інтересні матеріали.

До цього видання він прикладав велику вагу. “Записок о Южной Руси” – писав він до Тарнавського – “я не покину, поки моєї сили, і Ви побачите, що з їх вийде, і випускати художественні твори без піддержки критики, етнографії і історії – все одно, що висилать полки без обозу. Це паша, харч, це наші запаси, це наша зброя, це наші гармати... Іще нема на світі печатної руської історії, і це буде поти, поки не розберемо ми, южні русичі, своїх діл із Польщею і Москвою і *поки самі в себе вдома не роздивимось...*”

Із історичного змісту Куліш помістив в “Основи” 1861 р. “Історію України од найдавніших часів” (переднє слово і перша глава) та “Хмельницину” і “Виговщину”.

В 1862–63 рр. надрукував статтю “Про падение шляхетского господства на Украине обеих сторон Днепра” (Вестник Югозап. и Зап. России); у львівській “Меті” 1862–63 рр. помістив статтю “Руїна”.

В 1864 р. Куліш дістав державну посаду директора духовних діл у Варшаві (до 1867 р.); тут він зібрав деякі матеріали до історії XVI і XVII вв. Покинувши службу, їздив в Європу. В 1873–74 рр. мав знов посаду у Петербурзі.

В 1868 р. у львівській “Правді” надрукував статтю “Первий період козацтва од початку до ворогування з ляхами”; в 1873 р. – “Польская колонизация Юго-Западной Руси” (Вест. Европы, 1874, IV). Врешті, 1874–1877 рр. видав головну свою працю “Историю воссоединения Руси” в 3 томах.

У тих творах Куліш виступає вже зовсім з іншими поглядами, як у першій своїй “Повести об украинском народе”. Коли там він виступав на ту саму дорогу, якою ішов Костомарів, тут він заявляється як рішучий противник Костомарова й голоситель нових історичних ідей.

Про саму свою “Повість” Куліш пізніше висловився дуже негативно: “Се була компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про жидів, на підзогу або втіху козакам-п’яницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фальшованих ще за прапрадідів історичних документах. Це була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких посшивана у нас вся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки у ній виступали як нація, а все те,

що становить націю, ігнорувалося, або відкидалося до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами”

Куліш виступає з чимраз більшою критикою української минувшини.

В одному листі з 1857 р. він пише: “Нас обдирали, нас зневажали не з чого іншого, як з дурного розуму, да й ми самі до того причинились через своїх недолудків панів та гетьманів”.

В 1858 р. в повісті “Лугові пуші” він осуджує Гетьманщину: “Ми не жалуємо за нею, бо таким способом знищено корпорацію генеральних старшин, що разом з назначеним від царя гетьманом ділили поміж собою військові мастки, не дбаючи про добро народу, ще окружали себе свояками під назвою генеральної канцелярії і притакували їм в самих найстрашніших несправедливостях, сповнених на безборонній частині українського населення, що роздавали своїм приятелям і розпродували вихрестам з жидів і різним виходцям полковницькі і сотницькі місця майже з необмеженою властю над підданими. Нам нема чого жалувати упадку Гетьманщини! То було дерево, що підгнило у корені і не приносило ніяких плодів. Коли б не повалило його петербурзьке правительство, воно саме впало би і згнило, а народ не подивився би на нього”.

Давнішу свою критику польського панства Куліш старається зм’ягчити у “Хмельнищині”: “Воно то правда, що в Речі Посполитій Польській *часами* тяжко городам і селам, міщанам і селянам, попам і мирянам жити приходилось..., а все ж бо таки, поглянувши на життя людське огулом, треба забути правду виявити, що “поки”, як то співають, “були на Україні пани в ладівницях, то в мужиків пироги лежали на полицях, як же почали швендяти по Україні козаки з пороховими рогами, залягли скрізь степи й поля облогами”. Торги в давніших часах були безпечні... Як же піднялась козацька руїна, городи один за одним до тла горіли і пустіли, а крамарство по інших землях розбіглося”.

Врешті в “Історії України” в “Основі” 1860 р. він пише: “Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обергати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і колючим будяком серед нашого дикого степу”...

На цьому тлі Куліш виступає проти Костомарова як некритичного ідеалізатора української історії.

В однім з листів 1874 р. він пише, що церковної унії він не розуміє “по-костомарівськи”: Костомарів поясняє релігійну боротьбу релігійністю, з одного боку, фанатизмом, з другого. Звідси походить щось таке, як православна ікона [Одигітрія]: з одного боку праведники, з другого грішники. “А я показую і одних, і других такими грішниками, які й нині існують в ім’я різних уній. Все пояснюю потребою грошей і вдоволенням самолюбія, а, як часом, і личною пімстою. На цій основі само світило православ’я і стовп віри князь Острожський стає в мене досить звичайним паном-богачем, а Конашевич-Сагайдачний злізати з п’єдестала борця за віру на рівень щасливого в походах отамана, котрого попи, війти, бурмістри, райці і всякі т.зв. благочестиві просять прислати сюди або туди, постаратися про це або те; а врешті йому похід на море або руїна одновірної Московщини ближчі серцю від усякої тяганини за церковні і монастирські мастки, що була головною спружиною

церковної унії. Одним словом, розкривши “Реляції нунціюшів апостольських” з Польщі і про Польщу*, я веду читача за куліси того святочного вертепу, який показували публіці (нерозвитій, як дитина) творці історії. Скільки я не вказував Костомарову на ці реляції і їх статистику, він і досі не читав їх, як то видно з його “Історії в життєписах”. Таке саме можна сказати і про дещо інше”.

Про саму “Историю воссоединения Руси” Куліш хвалився своєму товаришеві в листі: “Уже князь Острожський покотився так, як той Перун київський, і ніколи не добудеться із Лети... Зате к Йову Борецькому підходжу під благословення, а до міщан іду в гості, плюнувши на бесіди вельмож і панів... А що вже Хмельницькому дістанеться так, як тому кабану, що внадиться в жито! Тут може (вибачай, що таке думаю) ти скажеш: “Як же це? А три томи про Богдана Хмельницького (Костомарова) куди дінеш?” У піч кину. Ще здавна казав я Костомарову, що не так би треба писати, так де ж пак: “Усі люди хвалять, а ти один гудиш”. Ще шолопай Максимович підмовляв мене: “Чом не напишете критики?” На якого ж вона ката здасться? Критику, думаю, напишеш і ти, небоже, а візьми ти змалой самого гетьмана, тоді й побачиш, куди твій пензель дивиться. Оце ж і я не писав критики, а тепер уже за одним заходом усе. Нехай люди дивляться, которий портрет кращий: чи той, що поставиш на покутті, чи той, що в порога?”

В 1876 р. появилися менші статті: “Малорусские козаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на их серба Юрия Крижанича” (Чтения общ. истории и древн., 1876, III), і “Мальована гайдамаччина” (Правда, 1876); в 1877 р. “Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобиці” (Руська Хага).

По 10 роках появилася знов більша праця “Отпадение Малороссии от Польши (1640–1654), 3 томи, в “Чтениях общ. ист.”, 1888–1890. Це була остання більша праця Куліша.

Куліш помер 2 лютого 1897 р.

Щоб зілюструвати погляди Куліша, візьмемо як основу останню його працю “Отпадение Малороссии от Польши”, що може служити синтезом його історичних дослідів.

Княжих часів Куліш торкається у вступі.

Найдавніша, дотатарська, або варяжська Русь, на якій ґрунтувалася малоруська, як і великоруська народність, ділилася на самоуправні княжі республіки з *вільними вічами* і з’єднувалася в один союз сама або *федерацію* тільки династією Романовичів, які по громадському призиву княжили в першій руській столиці – Києві та у підлягаючих великому київському князеві городах: Чернігові, Переяславі, Турові, Полоцьку, Володимирі Волинським, Перемишлі, Галичі і Тмуторокані.

Ця характеристика давньої держави стоїть рішуче під впливом Костомарова, який теж у княжих часах бачив владу громади, віч і називав Київську державу федерацією.

Щодо державного і культурного рівня, то “Русь” за княжих часів стояла вище від Польщі і щодо простору, і торгівлі, і культури.” Все те разом підіймало у ній народний дух високо, так що і в письменності, і в пісні своїй, і у самім побуті з його ремеслами і торгівлею первісний русин перевищував первісного ляха”.

* Йдеться про видання 1864 р.

Впливи з Русі йшли глибоко в Польщу. Поляки брали собі на взір “ушліфованого по-візантійськи русича з його розмірно витонченою мовою і обичаєм”.

Занепад України приходить з чужим завоюванням.

Причина занепаду давньої держави – її нижчість в порівнянні з Польщею: “Червону Русь, або Галичину покорила Польща вищістю воєнної штуки і державности”. Також українська культура занепадає у ці часи: “В епоху, прозвану татарським лихоліттям, малоруська Церква відокремилася від грецької і перестала переймати від неї освіту. Вона осталася серед розвалин городів і опустілих сіл, без бібліотек, без освічених і багатих фундаторів. Вона проповідувала свою науку в обідраних і напівзруйнованих святинях, проповідувала устами убогого духовенства, серед нужденних останків побитих і розігнаних прихожан. Малоруська церква не була у стані давати про себе високе поняття навіть і тим литовцям, що повернулися до християнства” – тому на Литві поширилося католицтво.

Українська культура все більше дістається під вплив польської. Потомки давніх освічених по-візантійськи русичів “підчинялися просвіченому по-римськи ляхові у своїм з’єдненню з ним по державним, громадським і домашнім ділам. Таким способом наш громадянський і домашній побут, наші погляди, смак і симпатії були вже здавна в вищих кругах ті самі, що у поляків”.

Через з’єдинення з Польщею “ми втратили не одну таку рису, що свідчила про наше споріднення з великорусами, і в той самий час стали в дечому схожі на поляків. Зрештою коріння нашого народного життя те саме, що і в Русі Північній, слідом званій московською. Схожість з поляками обмежується в нас тільки деякою примішкою зі сторони мови і обичаїв”.

Але щодо своєї вдачі українці були також вищими від поляків. “І у любові, і в ненависті ми по своїй природі були глибші від ляха. На це дають нам свідоцтво з цілою виразністю і монахи-аскети, і наші козаки-розбійники... Як ми любили Бога і ближнього, ми ставали мовчливими, печерними затворниками, добровільними мучениками, а як любили Бога і ненавиділи свого ворога, ми купалися у людській крові по шию, ми не знали межі своєї лютості”. Не так щедро, як нас малорусів, обдарувала природа нашого сусіда ляха, і тому у польських монастирях не було аскетів, а польські розбійники, в порівнянні з нашими, були, можна сказати, тільки забіяками”.

Ці характеристики свідчать про те, що Куліш дуже глибоко шукав основ нашої історії. Знання поляків він добув у довголітніх зносинах з різними польськими панамі і письменниками.

З важніших питань внутрішньої історії Куліш присвячує увагу передусім церковним відносинам.

Причину релігійного роздору в XVI в. він бачить у тім, що православна Церква під польською владою здеморалізувалася внутрішньо. Головним злом було те, що польські королі роздавали єпископські уряди людям світським, нічим не зв’язаними з Церквою, що Церкву уважали тільки джерелом своїх доходів.

У тих відносинах міські і сільські попи все менше і менше ставали тим, чим повинні були бути, обертали спасенне діло церкви у просте ремесло, а незнання їх було таке, що деколи читали у церквах підсунуту їм книгу світського новатора як твір святих отців, часто бували цілком неграмотні, а ще частіше ставали постійними гостями коршем, забували про церкву.

Через те гарніші люди шукали спасення поза православною Церквою: у протестантів, або у єдності з католиками.

Куліш дуже гостро критикує князя Константина Василя Острожського, відмовляє йому ореолу оборонця православної Церкви: “Він користувався славою свого батька на Русі, але підтримував її тільки через те, що був доступний для кожного оборонця давнього благочестя та давав його ширителям гроші на печатні спори з його гнобителями. Але й представники інших вір знаходили в ньому таку поміч, що одні ширителі католицтва присвячували йому свої твори, а другі називали його як не схизматиком, то сретиком і навіть атеїстом. Це тому, що в справах віри і Церкви князь Василь безнастанно *переходив з одного табору у другий*; і ніхто не знав, котрому таборі він найбільше прихильний. Це “політичний і церковний еквілібрист”. Куліш пригадає, що Острожський взяв жінку католичку, першого сина охрестив по-католицьки, доньку віддав за протестанта Радивиля, тільки молодший син був православний. Острожський, хоч як був могутній, не старався взяти в свою опіку міщан, яких переслідувано за віру. Острожський був одним з тих панів, яких рід остаточно став польським.

До діяльності Петра Могили Куліш віднісся дуже критично. “Заслуги Петра Могили для народної освіти – у змислі доставляння шкільних засобів, – та для малоруського православ'я – у виді завоювання захоплених уніятами церковних маєтків – прибільшуються у нас, як багато дечого в улюблених особах. Молдавський господарич зовсім не старався про пробудження руської самосвідомості, не про це, що проповідував Іван Вишенський. Могилянська література була водою на латинсько-польські колеса. Могилянська освіта була наївним, як не умисним продовженням єзуїтської роботи над виробленням “добрих католиків” і закоренілих у своїй малограмотності схизматиків. Все життя Петра Могили і вся його політична діяльність була таким же притуплюючим руську самосвідомість явищем, як і життя князя Василя з масою інших житій, вироблених єзуїтами у православному оточенні по образу своєму і подобию”.

Противними робітниками на полі культури Куліш вважає монаше духовенство. “Вони виробили справді християнську програму праці... Рід тих покірних, але великих людей походить, можна сказати, з перших віків християнства на Русі”. Не ті з наших предків, що наслідували візантійців у будіванні храмів, і не ті, котрих імена прославилися обороною наших міст від кочових поган, залишили нам стійність у почуванні нашої народности, котрої основою стало православ'я. Варязько-руський світ почував дуже грубо назначене йому його проводирями завдання – “боротися за християн з полками поган”. У числі тих проводирів знаходилися люди, яких ідеал стояв вище від воєнної боротьби з іновірцями. Чужі радостям, які досягалися побідою над “поганами”, вони вскривалися від своїх буйних почитателів у викопаних власними руками печерах і все життя вправлялися у християнській покорі, якої більше, як чого іншого, не доставало варязько-руському воякові. Несвідомо своїм подвижництвом вони наповняли руське життя, занадто низьке і матеріальне при всій своїй свіжості, якою дише обломок його епоса, що дійшов до нас. Вони в епоху молодости руського громадянства були те саме, що тепер творять у ньому проповідники вищих ідеалів життя – люди науки і літератури. Вони були релігійно-філософічним проявом народного духа і зображали у собі зачатки майбутнього його розвитку.

“Коли кипучі Ігори, Всеволоди, Олеги пропадали один за другим разом з хоробрими своїми дружинами, як вояки невиплатні по-громадянськи у боротьбі за християн, беззахисні печери пустинників уціліли над рікою Славутом, як би чудом, і заховали у новому, різноплемінному громадянстві недіткненим і ненарушеним найліпше, що випрацювала наша старовина. Але хвиля за хвилею набігала із Заходу на руську руїну і заносила нашу рідну ріллю сміттям чужого життя. Тільки звичайний збір медової дані на Печерський монастир об’єднував з собою розбиті останки давньої будови Руси.

З дальших справ Куліш довше задержується на колонізації України XVI в. В етнографічній Польщі віддавна розвинулися соціальні противенства між шляхтою і селянством. Але пізніше “обі господарські кляси, ці, можна сказати, дві руки одного і того ж промислового тіла, знайшли такий вихід з нього, що обіцявав їм повернення згоди.

Цим виходом було заселення малоруських пустинь”. Дрібна шляхта, що не могла видержати конкуренції з магнатами, іде на Схід і бере з собою своїх підданих. З-поміж селянства йшли на Схід найбільш талановиті і енергійні люди. У тривожних відносинах на степових окраїнах селянин був доволі свobodний і не дозволяв накладати на себе надмірних тягарів.

Але через набіги татар поселенці на окраїнах тратили не раз своє майно, свої дома і оселі, ставали бездомними мандрівниками “без даху, без родини, і без усього, чим живе й веселиться хлібороб, чужий для всіх нетяга на рівні з беззахисними гультьями бродив з одної слободи в другу, шукаючи повороту до того побуту, із якого викинула його безпощадна доля, і з кожним роком тратив спосібність до того. Накінець попадав у який-небудь пограничний город, змішувався з міщанською челяддю, що творила мутний осад до дуже світлого городського життя і збільшував масу народа бідного п’яного і готового до найбільш розпучливих підприємств”.

З оцих кругів безземельного пролетаріату постає козаччина.

“Слово *козак* у перекладі з татарського означає *зłodий*. Цю не дуже то похвальну назву присвоїли собі і руські добичники, що займали у руськім громадянстві відповідне, більше або менше зłodійське становище. Оскільки Москва, Литва і Польща мали спільне з ординським побутом на окраїнах своїх володінь, остільки у них розвинулося і пів-азіятське козацтво. Це був збір людей, не покірних ніякій владі, навіть батьківській і материнській, товариство утікачів, яким загрожувала кара за злочини, або таких осіб, що внаслідок різних випадків були занадто убогі для осілого життя і занадто вперті, щоби підчинитися людям домовитим”. Куліш думає, що в початках було в нашій козаччині багато чужого елемента (черкесів, турків і ін.) і аж пізніше перевищив елемент український.

Метою козаччини було “завдання дике – існувати продуктами чужої праці”. Через те витворилося ворогування між осілим населенням і козаччиною. Міщани, роблящі ремісники неохотно стрічають козаків і замикають перед ними ворота міст. Серед хліборобської панської верстви являється спроба зорганізувати колонізацію так, щоби анархічна козаччина не мала у ній місця; але у цих спробах не було досить консеквенції, і вони не довели ні до чого.

Просторо описує Куліш козацькі війни, але уважає їх тільки суспільними рухами, називає їх боротьбою козаків з панами.

Дуже характеристичне відношення Куліша до Хмельницького. Польська історіографія називає Хмельницького по його пізнішій діяльності знаменитим вождем, незрівнянним організатором і політиком, майстром винахідливості і зради. Ми, “вихованці державности москво-руської, сторонимо і від панської, і від козацької слави однаково, приймаємо цю думку без поправок. Кому, як не полякам знати, що таке був Хмельницький? Рідний наш Хмель виріс на почві, управленій єзуїтами під іменем Хмельницького, був продуктом польської культури, продуктом тої політичної розпусти, яка різко кидається в очі членові теперішнього велико- і малоруського громадянства, і під королівською мантиєю, і під козацьким кобеняком”.

Це поляки звернули увагу на Хмельницького і зробили його вождем козаччини. “На наш рахунок в оцінці Хмеля, що сп’янував козацьку орду, лишається тільки кров, яку пролили найліпші з наших малоруських і великоруських предків, за ласкою його зрадницької політики, й до того ще переміна цвітучих областей у безлюдну і голодну пустиню і незлічимий ясир, яким він оплачував татарську поміч, та крайня деморалізація не тільки світських людей, але й самого духовенства малоруського”

“Українські міста діставалися у козацькі руки не завдяки поважному міщанству, а через міський пролетаріят. Не вийти, не бурмістри, не райці і лавники, не церковні і цехові братчики, не осілі і статочні люди якого-небудь стану, звання і віри були козацькими прихильниками до Хмельницького і при Хмельницькім, а ті, яких сучасні письма просто називають п’яницями [...] і негідниками. Та й многочисленна кляса польсько-руського населення Малоросії, відома під іменем гулятьяїв, витворилася із простолюддя і шляхтичів, яких від сільських громад і сільських господарів приманювали до себе міські забави і розбої. Ці, що збилися з місця, запуталися в довги, у спори, у карні справи, що зруйнували свої родини, і стали ворогами тихішого життя і природа давала їх за приятелів, помічників, проводирів, вони наперед ставали агентами запорожського згіршення серед свого громадянства і його молодіжі і потім – зрадниками своїх співгромадян. І от яким шляхом наші міщани входили у широко розлитий потік розбоїв і розпусти, відомий нам від наших істориків під іменем боротьби козаків за православну віру і руську народність”.

Але це сумне явище випливало не із громадянської розв’язлості руських людей, яких історичні причини залишили *за межами державного впливу Москви*. Очевидно, у ньому відбилася дідична дикість зруйнованого і *поневоленого Батисем* краю, який малоруси були спосібні прийняти і від кочових, і від державних своїх сусідів тільки найгірше: та ще більше воно було продуктом загальних *гріхів шляхетського народу*, що витворив розв’язну і безпощадну козаччину у своєму привілейованому оточенню ще в ті часи, коли це слово не добуло національно-руського значіння.

У такому дусі писана вся тритомова книжка Куліша. Він із сатисфакцією нагадує народну пісню, що прокляла Хмельницького: “О, бодай Хмеля-Хмельницького перша куля не минула”. Він показує картини невідомі вищих верств і поспільства під козацькою владою. Він констатує, що на Молдові воліли навіть турецьке варварство, як козацьке” і т. д. і т. д.

Останні висновки праці такі: “Сумний був результат подвигів Хмельницького. Сотні і сотні тисяч людей тліли в землі, валялися не похоронені по лісах і болотах,

* Одне слово не відчитане.

на заглушених полях і попелищах, а ні, то знаходилися як предмет соромного торгу у руках татар... Край був тепер малолюдний і голодний. Багато міст і безчисленні села залишили по собі тільки порослі бур'яном кучугури. Широкі простори, що кипіли перед тим хліборобством і промислами, обернулися у таку мовчаву пустиню, яку бачив у Полудневій Русі Пляно-Карпіні після татарського лихоліття”.

У давніші часи малоруси, підбивані запорожцями, жалувалися на панські порядки, на жидівські арени, на жовнірські грабежі і насильства, що видавалися їм невиносимі. Тепер все те вернулося до них, та вже не з характером згоди на взаємні потреби і вигоди. Пани, що колись разом з підданими відвойовували плодівиту землю у ворогів св. Хреста, прийшли тепер до своїх підданих немов у ворожий табір, а піддані, що відучилися разом з ними добувати насущний хліб, дивилися на них, як на своїх завоювателів”.

Вислід тих невдач був такий, що Україна звернула свої очі на Московщину. Перше звернулося було духовенство. Куліш ще раз підносить значення духовенства: “Монахи давали в нас в Малоросії православно-руський напрямок усім тим, що лишилися поза межами католицького впливу і взагалі польщини. Докладніше сказати, вони заховали у нас докладно давнє руське благочестя. Погорджуючи т. з. невченістю цієї класи і злученими з цею невченістю хибами, ми ігнорували дотепер велику службу його в ділі руського з'єдинення і приписували це спасительне діло смітно польсько-руського громадянства – дніпровим гайдамакам, чорноморським піратам, татарським побратимам”.

Московщина більше реально гляділа на відносини: “Деспотична політика московського правительства входила у мраку руської будуччини глибше, аніж наші вихованці ліберального Заходу входять у мряку руського минулого. Москва притягала до себе *елементи будуючі*, а зовсім не руйнуючі, зовсім не ті, яким сьогодні співчують поверховні уми малоруської сучасности. Вона не гострила меча на знищення сусідньої держави, підтримуючи у ній злодіїв, як нам це зображають: ні – вона своїм прикладом і захоотою виховувала у спорідненій Малоросії громадянську думку, не потрясену духом нищительної польсько-руської вольности. У особах провідників і хоронителів православ'я вона піддержувала у польській Русі ці правила єдиновластя і співвідчинення, якими утворилася політична свобода московської Русі. Для того їй були потрібні цілком не козаки, природні руїтники громадянського порядку”.

На основі цих виписків із “Истории отпадения” та з інших праць Куліша можна хоч частинно схарактеризувати ідеологію Куліша як історіографа.

Вражає передусім змінчивість і неконсеквенція Куліша, коли порівнювати його твори з різних епох. Немає ні одного питання, на яке Куліш не висловлював би в різні часи різних думок, навіть протилежних собі. Він усе, аж до кінця, безнастанно працював над собою, старався перевірювати погляди, що вже були усвячені і спопуляризовані, шукав нових точок погляду. Не всі питання він зміг зглибити до дна. Багато думок у нього “*in statu nascendi*”, в хаосі, в незгоді одна з одною... Кожний його твір має передусім полемічний характер – проти чужих поглядів; на позитивну будуючу працю він не все знаходить час і місце. З хаосу поглядів Куліша виступають все-таки деякі основні його тези.

З різних частків бачимо, що одинокою тривкою формою співжиття людей Куліш уважав державу. З гордістю він підносить, що він – вихованець державности

(московської). Здійснення нашої державности він бачить у княжих часах; держава забезпечила народові добробут і культуру.

Але державність мусить опиратися на солідних, певних основах – на “будуючих елементах”. Таким елементом в минувшині він уважає верстви, що вели продуктивну працю. Це, передусім, хлібороби, зарівно селяни, як і пани, що культуризували землю. Дальше це міське населення ремісниче, що збагачувало край своєю працею. Врешті – духовенство, особливо чорне, давня інтелігенція, що вивтворювала ідеологію народа, хоронила його традиції – з державністю і вірою на першому місці.

Але на Україні XVII в. ці здорові основи були підірвані. Довголітнє татарське завоювання перещепило українцям дикість, жорстокість. Польське панування навчало своєволі. Вицвітом тих пагубних впливів була козаччина – верства громадянських галапасів, диких руїнників добробуту і культури. Ця верства підірвала в основах добробут і культуру України.

Україна не могла удержатися сама, мусила піти під владу Москви. В Московщині монархія опиралася на будуючих елементах і запевнила добробут і культуру громадянству. Вона дала опіку також Україні.

Коротко збираючи погляди Куліша: у суспільних поглядах він є симпатиком середніх трудових верств; у політичних – державник, але державник, що зневірився в Україну і перейшов до московського табору.

Кулішеві погляди були висказані у такій гострій формі, з такою безоглядною негацією історичних догм, які поширив особливо Костомарів, з таким безпощадним критицизмом, що вони незвичайно обурили сучасне громадянство і воно все, без виїмків, осудило Куліша. Але пізніші дослідники в багатьох напрямках прийшли до тих самих вислідів, що Куліш – згадати хоч би погляди Грушевського на Острожського і Могилу, або Липинського на козацьку чернь. У своїх нетактовних виступах Куліш посіяв багато здорового зерна. Нова історіографія мусить його реабілітувати не в одному. Залишається тільки два закиди супроти Куліша: 1) його незрозуміння для будуючих елементів серед козаччини, до яких належав і сам Хмельницький, і 2) його об'єдинительне становище супроти Московщини. Але й при цих недостачах твори Куліша для зрілих умів дають велике багатство плідних думок.

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX–XX вв.

(ПЕРША ЧАСТИНА)

I. ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

1. Лазаревскій А. Указатель источников для изучения малороссійского края. I., Пб., 1858.
2. Антонович В. Источники для истории Югозападной Россіи. – Київ, 1881.
3. Дорошенко Д. Указатель источников для ознакомленія с Южною Русью. – Пб., 1904.
4. Василенко Н. Малороссія. 1. Историографія. 2. Исторія Малороссіи // Брокгауз–Ефрон, Энциклопедический словарь, т. XXVIII.
5. Грушевскій М. Развитие украинских изученій в XIX в. // Украинскій народ в его прошлом і настоящем, т. I. Пб., 1914.
6. Біднов. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). – Кам'янець, 1919 р.
7. Иконников В. Опыт русской историографіи, т. I–II. – Київ, 1892.
8. Василенко Н. К історії малорусской историографіи // Київ. Стар., 1894, XI.
9. Лазаревскій Е. Прежніе изыскатели малорусской старины // Київ. Стар., 1894, XII.
10. Горденко В. Из історії южнорусскаго общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. М. Чепы, В. Г. Полетики) // Київ. Стар., 1893, II.
11. Евгений, Митр. Словарь русских светских писателей, I–II. – Моск., 1845.
12. Русскій біографіческій словарь.
13. Модзалевскій. Малороссійскій родословник, т. I–IV.
14. Систематическій указатель журнала “Кіевская Старина”, Полтава, 1911.

II. ЮРІЙ КОНИСЬКИЙ

15. Собрание сочиненій Г. Конисскаго, 2 вид. т. I–II. – Пб., 1861.
16. Пушкин. О сочиненіях Григорія* Конисскаго, 1836.
17. Ливотов Е. Георгій Конисскій.
18. Стебницький И. К біографіи Г. Конисскаго. – Київ, 1895.
19. Житецкій П. Памяти Г. Конисскаго // Київ. Стар. (і окремо: Київ, 1895).

III. ПЕТРО СИМОНОВСЬКИЙ

20. Краткое описание о козацком малороссійском народе П. Симоновского, изд. О. Бодянскій // Чтенія общества истории и древностей, 1847, ч. 4–8 і окремо: Москва, 1847.

* Має бути: Георгія.

IV. АЛЕКСАНДР РИГЕЛЬМАН

21. Летописное повествование о Малой России (вид. О. Бодянский) // Чтения Общ. истории и древн., 1847, ч. 5–9.

22. Бодянский О. Историческое сведение об А. И. Ригельмане // Чтения Общ. истории и древн., 1846, ч. 6.

V. ВАСИЛЬ РУБАН

23. Лазаревский А. В. Гр. Рубан // Киев. Стар.; його ж. Очерки, заметки и документы. Т. IV.

24. Григорович. Князь Безбородько, I.

VI. АДРИАН ЧЕПА

25. Лазаревский А. Два письма А. И. Чепы // Киев. Стар., 1890, V.

26. Він же. Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг // Киев. Стар.

27. Він же. Прежние изыскатели малорусской старины // Киев. Стар., 1894, XII.

28. Стороженко Н. Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 г. (рукопись А. Чепы) // Киев. Стар., 1892, I.

VII. ЯКІВ МАРКОВИЧ

29. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Я. М. Маркевич) // Киев. Стар., 1894, IV.

VIII. ГРИГОРІЙ І ВАСИЛЬ ПОЛЕТИКИ

30. Частная переписка Гр. А. Полетики (1750–1784), вид. А. Лазаревский. Київ, 1895.

31. Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киев. Стар., 1881, IV, і його ж. Очерки, заметки и документы, I, Київ, 1892.

32. Возражение депутата Гр. Полетики // Чтения общ. истории и древн., 1858, кн. III.

33. Записки о малороссийском дворянстве В. Полетики, 1809.

34. История Русов и Малой России // Чтения общ. истории и древн., 1846, ч. 3–4 і окремо: Москва, 1846.

35. Пушкин. О сочинениях Г. Кониссаго, 1836.

36. Клеванов. Об “Истории Руссов” Г. Кониссаго // Москвитянин, 1849–1853.

37. Костомаров Н. Поездка в Батурин // Порядок, 1881, ч. 97.

38. В. К. В защиту неизвестного покойника // Порядок, 1881, ч. 128.

39. Лазаревский А. Догадка об авторе “Истории Руссов” // Киев. Стар., 1891, кн. IV.

40. Майков Л. К вопросу об “Истории Руссов” // Журнал Мин. народн. прощ., 1893, V.

41. Грушевский А. К судьбе “Истории Руссов” // Чтения ист. общ. Нестора, XIX, 2 і окремо.

42. Грушевский А. К характеристике взглядов “Истории Руссов” // Известия Отделения русского языка и словесн., XIII, 2 і окремо: Пб., 1908.

43. Онацкий Е. Ще про автора “Истории Руссов” // Наше минуле, 1918, ч. 1.

44. Дорошенко Д. “Исторія Руссов” як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII ст. // Хліборобська Україна, Збірник V і VI, 1921.

ІХ. ДМИТРО БАНТЫШ-КАМЕНСЬКИЙ

45. Бантыш-Каменский Дм. История Малой России. Москва, 1822, 1830, 1842 і 1903.

46. Штейн В. Дм. Н. Бантыш-Каменский, Русский биографический словарь, II, с. 460–468 (там же докладно біографічна література).

Х. МИКОЛА МАРКЕВИЧ

47. Маркевич М. История Малороссии. – Москва, 1842–1843.

48. Макаров И. Я. Воспоминания о Н. А. Маркевиче. – Основа, 1861, I.

49. Грушевский А. Н. А. Маркевич. Из прошлого укр. литературы и историографии // Журн. Минист. нар. просвещ., 1911, I.

50. Данилов В. К біографіи Н. А. Маркевича (Письмо его к М. А. Максимо-вичу), Катеринослав, 1911.

ХІ. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ

51. Собрание починений М. А. Максимовича, т. I–III. – Київ, 1876–1878.

52. Пономарев С. Из писем Максимовича к Шевченку // Киев. Стар., 1884, IV.

53. Памяти Максимовича // Киев. Стар., 1898, XI.

54. Автобіографія М. А. Максимовича // Киев. Стар., 1904, IX.

55. Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // Чтения общ. Нестора, XVIII, 3–4, 1904.

56. Грушевский А. М. А. Максимович (1804–1873) // Известия Отделения русс. языка, XI, 1906 і окремо: Пб., 1906.

57. Данилов В. “Кієвлянин” М. А. Максимовича // Изв. Отд. русс. языка, XIV, 3, 1909 і окремо: Пб., 1910.

58. Данилов. Письма русских писателей к М. А. Максимовичу // Русс. філолог. вестник.

59. Максимович под фирмою Кулиша // Киев. Стар., 1901, V.

ХІІ. МИКОЛА КОСТОМАРІВ

А) Твори

а) Загальні теми

60. Две русскія народности (1861).

61. Русская история в жизнеописаниях ея главнейших деятелей (1873–76, 1886).

62. Об историческом значении русской народной поэзии (1843). Историческое значение народного песенного творчества (1872); История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества (1880–1883).

63. Об отношении русской истории к географии, 1863.

б) Слов’янські і княжі часи

64. Словянская мифология (1847).

65. Несколько слов о словяно-русской мифологии (1872).

66. Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказаниях и обычаях (1873).

67. Рассказ Ибн-Фадлана, арабского писателя X в. о Руссах (1854).

68. Начало Руси (1860) і інші статті.

69. Мысли о федеративном начале в древней Руси (1861).
70. Лекції по русской исторіи, ч. I. Вступительная лекція и летописи. Источники русской исторіи (1861, 1862).
71. Севернорусскія народоправства во время удельно-вечевого уклада, Новгород–Псков–Вятка (1863).
72. Вече і вечевое устройство в древней Руси (1865).
73. Русскія историческія одежды от X до XIII в. (вид. С. Стрекалов, 1877).
- в) Польські часи*
74. О причинах и характере унії в Западной Россіи (1842); Отрывки из исторіи южнорусскаго козачества до Б. Хмельницкаго (1865); Южная Русь в конце XVI в. (1867).
75. Первые войны малороссійских козаков с поляками (1843).
76. Руссо-польскіе вельможи (1843).
77. Иван Свирговскій, украинскій гетман XVI в. (1855).
78. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII в., до Б. Хмельницкаго (1856).
79. Южная Русь и козачество до возстанія Б. Хмельницкаго (1878).
80. О козачестве (1860).
- з) Козацька держава і XVIII в.*
81. Богдан Хмельницкій (1857, 1859, 1870, 1884).
82. Богдан Хмельницкій – данник Отоманской Порты (1878).
83. Гетманство Выговскаго (1861).
84. Гетманство Юрія Хмельницкаго (1868).
85. Руина – гетьманства Бруховецкаго, Многогрешнаго и Самойловича (1879, 1880).
86. Мазепа (1882).
87. Мазепинцы (1884).
88. Павел Полуботок (1876).
89. Переписка турецкаго султана с запорожцами в XVII ст. (1872).
90. Матеріалы для исторіи Коліивщины, или резни 1768 (1882).
91. Последнія годы Речи Посполитой (1869).
- д) Видання джерел*
92. Акты Южной и Западной Россіи, т. I–XV (1861–1885).
- Б) Література**
93. Литературное наследіе Н. Костомарова, Пб., 1890 (автобіографія, спис творів і ін.).
94. Из воспоминаній Н. Костомарова (арест, заключеніе, ссылка) // Вестник Европы, 1910, IV.
95. Николайчик Ф. Бібліографическій указатель сочиненій Н. Костомарова // Кіев. Стар., 1885, V.
96. Семевскій В. Н. И. Костомаров // Русская Старина, 1886.
97. Мордовцев Д. Памяти Н. И. Костомарова, Пб., 1885.
98. Н. И. Костомаров, Некролог // Истор. Вестн., 1885.
99. Мордовцев Д. Историческія поминки по Н. И. Костомарове // Русская Старина, 1885, VI.

100. Барсуков Н. Воспоминания о Н. И. Костомарове, Пб., 1898.
101. Науменко В. Памяти Н. И. Костомарова // Киев. Стар., 1885, VII і окремо.
102. Селиванов А. Н. И. Костомаров. Воспоминания // Руск. Стар., 1888.
103. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестн. Евр., 1910, XI.
104. Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Вестн. Европы, 1906, IX.
105. Костомарова А. Ник. И. Костомаров // Вестн. Евр., 1910, VI–IX.
106. Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова // Україна, 1907, XI–XII і окремо.
107. Щербина Ф. К біографії Н. И. Костомарова // Рус. Ведомости, 1885, ч. 144.
108. Грушевській А. Из харьковских лет Н. И. Костомарова // Журн. Мин. Нар. Просв., 1908, IV і окремо.
109. Грушевській А. Раннія этнографические работы Н. И. Костомарова // Известия Отделения русского языка, 1911, I.
110. Стороженко И. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-й гимназии // Чтения Общ. Нестора, XXII, 1–2 (1911).
111. Об уничтожении магистерской диссертации Костомарова // Киев. Стар., 1903, VII–VIII.
112. Юдин П. Из жизни Н. И. Костомарова в Саратове // Русс. Стар., 1911, XII.
113. Белозерская Н. Н. И. Костомаров в 1852–1875 г. // Русс. Стар., 1886, III, V, VI.
114. Мордовцев Д. Н. И. Костомаров в последние десять лет его жизни, 1875–1885 // Русс. Стар., 1886, II.
115. Дашкевич Н. Несколько вводных слов о Н. И. Костомарове // Чтения Общ. Нестора, XIX, 3, (1907).
116. Грушевській А. Памяти историка Малороссии Н. И. Костомарова // Чтен. Общ. Нест., XIX, 3 (1907).
117. Письмо Н. Костомарова к изд.-редактору “Русс. Старини” // Русс. Стар., 1880, III.
118. Костомаров М. Письмо до видавця “Колокола” з передмовою М. Драгоманова, Львів, 1902.
119. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии 1654–1672, Москва, 1870.
120. Карпов Г. Н. Костомаров как историк Малороссии, М-ва, 1871.
121. Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф // Киев. Стар., 1885, V.
122. Драгоманов М. Н. И. Костомаров, Львів, 1901.
123. Кивлицкий Е. Библиотека и собрание рукописей Н. И. Костомарова // Чт. Общ. Нест., X, (1906).
124. Куліш А. Несколько встреч с Н. Костомаровим // Киев. Стар., 1886, VI.
125. Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // Киев. Стар., 1885, V.
126. Вашкевич Г. К биографии Н. И. Костомарова // Киев. Стар., 1898, XI.
127. Краткий біографіческий очерк Н. И. Костомарова // Киев. Стар., 1885, V.
128. К біографії Н. И. Костомарова // Киев. Стар., 1896, I.
129. Волкова Д. Памяти Костомарова // Народн. Мысль, 1917, т. 2.

ХІІІ. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

А) Головні твори

130. Повесть об украинском народе (1843).
131. О духовном соединении Южной Руси с Северною.
132. Записки о Южной Руси (1856–1857).
133. Історія України од найдавніших часів (1861).
134. Хмельницина (1861).
135. Виговщина (1861).
136. Про паденіє шляхетскаго господства на Украине (1862).
137. Руїна (1862).
138. Первий період козацтва од початку до ворогування з ляхами (1868).
139. Польская колонизация Югозападной Руси (1874).
140. Історія возєєдиненія Руси (1874–77).
141. Малорусскіє козаки между Россіей и Польшей (1876).
142. Мальована гайдамаччина (1876).
143. Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усаобиці (1877).
144. Отпаденіє Малой Россіи от Польши (1888–1890).

Б) Література

145. Грінченко Б. П. А. Куліш. Біографическій очерк // Земскій Сборник Черниговской губернии, 1899, I і окремо: Чернігів, 1899.
  146. Маковей О. Панько Олексович Куліш // Літ. Наук. Вістник, 1900 і окремо: Льв., 1900.
  147. Дорошенко Д. На громадській роботі, Пб., 1906; Київ, 1918.
  148. Дорошенко Д. П. О. Куліш, Київ, 1998.
  149. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша, Київ, 1898.
  150. Матеріали для біографії П. А. Куліша // Київ. Стар., 1897, V.
  151. Шенрок Н. А. Куліш // Київ. Стар., 1901, II.
  152. Студинський К. З листів П. Куліша до Омеляна Партицького, Львів, 1908.
  153. Данилов П. А. Куліш і “Кієвская Старина” // Україна, 1907, VII–VIII.
  154. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Київ. Стар., 1893, II.
  155. Грушевській А. З сорокових років: 1 “Повесть об украинском народе” Куліша; 2. П. Куліша “Україна” // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. 83 і 85.
  156. Шенрок Н. У могил П. А. Кулеша и В. М. Білозерскаго // Київ. Стар., 1899, IX.
  157. Щурат В. До історії останнього побуту П. А. Куліша у Львові, Львів. – 1897.
  158. Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар, ч. 27, 1919.
  159. Грушевській О. П. Куліш // Шлях, 1918, II.
  160. Переписка Куліша. Див. Систематическій указатель “Києв. Стар.”, стор. 111.
- Замітка:* Для colloquium бажано познайомитись принайменше з одним головним твором одного з визначніших істориків (напр., ч. 34, 45, 47, 51, 60, 61, 71, 81, 83–88, 132, 140, 144).
161. Українська історіографія XIX–XX ст. Перша частина. – Львів, 1923. – Накладом Філософичної громади. – С. 1–66.

ДРУГА ЧАСТИНА

VIII. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Володимир Антонович народився 6 січня 1834 р. в Махнівці Бердичівського пов[іту]. Мати його, Моніка Гурська, була приватною учителькою, віддалася за мандрівного учителя Боніфатія Антоновича, але розійшлася з ним, – батьком Володимира був Іван Джідай, син мішаного подружжя мадяра й українки, що вчивсь у Львівським університеті і потім виїхав як гувернер в Київщину. Молодий Антонович учився в Одесі, скінчив гімназію і вступив до університету в Києві 1850 р., слухав зразу медицини, далше був студентом історично-філологічного факультету і покінчив його зі ступенем кандидата 1860 р. Під час університетських студій він увійшов у круги т. зв. хлопоманів і це дало його всій діяльності напрямок національний і демократичний. У своїй “Сповіді”, надрукованій 1862 р., він з’ясував причини, чому від польщини і панства вертається до українства і народу.

По скінченню університету Антонович зразу учителював. В 1863 р. став урядовцем і далше членом Временної комісії для розбору давніх актів і це скермувало його до джерельних дослідів. Особливий вплив мав на нього Іванишів, професор права, душа комісії, далше також М. Максимович. Але незаметно та найбільше піддався Антонович впливам Костомарова, що тоді виходив на перше місце в українській історіографії; в основних ідеях Антоновича можемо замітити багато Костомарових думок. В 1870 р. Антонович здав магістерський іспит і став доцентом російської історії в Київським університеті; в 1878 р. добув докторат і посаду дійсного професора. Зверхня історія Антоновича у дальших роках не багата у заметні події. Кілька разів їздив він в подорожі на Захід, між інших був і в Галичині. Багато віддавався тайній культурно-організаційній роботі – довгий час він був головою Київської української громади. Володимир Антонович умер 3 квітня 1908 р. у Києві.

Антонович має велику заслугу як видавець джерел до історії України. В “Архиві Юго-Западной Росії” він видав 2 томи актів про козаччину до 1500–1648 і 1679–1716 рр., том актів про гайдамаків 1700–1768 рр., про шляхту, про міста XV–XVIII в., про селянство XVII–XVIII в., про колонізацію XIV–XVII в., акти про селянські розрухи 1789 р. З літописів він видав IV том Величка, Збірник літописів з XVI–XVIII ст. (Сборник летописей относящихся к ист[ории] Южной и Запад[ной] Руси); спільно з жінкою Катериною Мельник “Мемуары к истории Южной Руси”, I–II. (переклади чужих описів України). Акти і літописні звістки про Київ зібрані у виданню “Сборник материалов для истор[ической] топографии Киева”. Разом з Драгомановим він видав “Историческія песни малорусскаго народа” I–II – перша повна збірка пісенної традиції.

Антонович опирав свої праці головно на актовім матеріалі, тобто на джерелах, які причисляємо до групи останків. До традиції (літописів) він відносився дуже критично, стараючися перевірити їх при помочі актів. Це дає Антоновичеві перевагу над всіми давнішими істориками, з Костомаровим включно: він скоршою і певнішою дорогою доходив до історичної правди і результати його дослідів мають вагу дотепер. Одначе Антонович не був критиком-спеціалістом; аналітичних праць

про джерела він майже не полишив. Також девізний апарат – ноток і екскурсів у його творах доволі занедбаний.

Зате Антонович першорядний синтетик. “Щодо того, – характеризує його Томашівський, – бачимо в Антоновичу неабиякого майстра, який в тім напрямі перевищив усіх своїх попередників (українських), а й поміж пізнішими стоїть він серед перших”. Синтетична сторона висувається у працях Антоновича на перший план: його розвідки “такі ясні, прозорі, заокруглені, аж пластичні, викінчені якби геометричні фігури”.

Велику силу своєї праці Антонович присвятив передісторичним часам. Особливо в пізніші часи археологія була його головним улюбленим полем дослідів. Цілий ряд розвідок присвятив Антонович своїм розкопкам могил, валів, цвинтаріщ, городищ, даліше нумізматиці, топографії і ін. Найбільш повні і широкі його студії про *територію деревлян* (особливо “Раскопки в стране Деревлян”, 1893), даліше *археологічні карти* Київщини, Волині і Городненщини. На жаль, повного образу культури давніх слов'ян він не дав, поза загальними нарисами (“Черты быта славян по курганным раскопкам – Древности Приднепровья т. V, 1902).

Княжі часи Антонович обробив у ряді розвідок, головню історію й топографію Києва. Погляди Антоновича про державу княжих часів пробиваються із цих висловів: “До Володимира В[еликого] походи князів не мають ніякого державного значення, робиться їх виключно для здобичі, щоби заспокоїти домагання дружини, тому-то князі не мають можности займатися організацією своєї держави”. Княжа влада дається опанувати дружині. “Та, на щастя, з'являються у нас князі – організатори, що дбають про те, щоби скинути перевагу дружини та знайти загальні органічні принципи, що мали б бути однаково близькі як для князя, так для народа”. Ці принципи – це християнство і законодавство світське і духовне.

Литовський період оброблений в “Історії Вел[икого] князівства Литовського до смерти Ольгерда”. Автора цікавить головню питання, чому Литовська держава по короткім періоді незвичайної сили так скоро упадає. Причину занепаду він бачить у тому, що в цій державі ніколи не злучилися в органічне тіло два народи: литовський і руський. Перенесення головної уваги на цю національну справу – дуже характеристичне для Антоновича як історика.

В польськім періоді Антонович дає огляд історії різних станів Речі Посполитої в їхнім відношенні до українського народа. При шляхті він розглядає шляхетські роди, що колись були православні і згодом спольщилися. При містах шукає причин їхнього занепаду; між іншим характеризує війтівський рід Ходиків у Києві. Розбирає суспільне положення селянства. Оцінює відносини польської держави до православної церкви. Спільна ідея всіх цих праць – обжаловання польської влади, що знищила Україну.

Козацьку епоху зобразив Антонович доволі повно у лекціях, виданих його студентами п[ід] з[аголовком] *Бесіди про часи козацькі* (3 вид.: Коротка історія Козаччини, Коломия, 1912). На увагу заслугує тут це, що Антонович перший з укр[аїнських] істориків старався описати устрій Козацької *держави* і вказав на недостачі й хиби цього устрою. Мірилом цінности є для нього добро маси: невдачі Хмельницького і Мазепи він приписує невмінню гетьманів дійти до порозуміння з народом.

Коли приходиться схарактеризувати загально Антоновича як історика, треба сказати, що в нього першим і головним питанням є інтерес *народної маси*. Цей напрям у Антоновича вийшов із трьох джерел: 1) із французької літератури XVIII в., яку читав в молодих літах; 2) з гуртка хлопоманів; 3) із впливів Костомарова. Масові явища цікавили його найбільше, одиниці він приписував невелике значення. Основою сили маси він уважав культуру, без культури маса тратить значення.

В поглядах на *націю* Антонович також ішов за Костомаровим і прихилився до його теорії національних типів (чи “духів”): український народ демократичний, московський – монархічний, польський – аристократичний. Костомарів описав тип український і московський (Дві руські народності), Антонович піддав аналізу добре йому знайомий і несимпатичний тип польський.

Подібно, як Костомарів, він глядів теж на державу. Самостійна держава не є у характері і натурі укр[аїнського] народа: “укр[аїнський] народ був завсіди готовий прилучитися до готової держави, щиро піддаючися її владі, підтримуючи й цінуючи її авторитет, та при тім міцно держався прикмет свого громадського життя – своєї автономії”.

Ідеал устрою Антонович бачив у свобіднім, бездержавнім життю громадянства; залюбки він шукав за такими формами і віднаходив їх то у слов'янським вічу, то в козацькій раді перших часів... *Держава була для нього елементом негативним*. Це живцем перейняті погляди Костомарова. Але у переведенню своїх ідей Антонович більше критичний й глибокий.

Під кермою Антоновича виховався в Київському університеті ряд дослідників, яких називано “школою” Антоновича. В дійсності цієї школи не лучить ніяка спільна ідея, а тільки спільність тем, всі ці ученики Антоновича писали монографії про історію поодиноких земель за княжих часів. Головні їхні праці такі: *П. Голубовський* “Історія Северской землі до пол. XIV в.” (1881), “Печенеги, торки і половцы IX–XIII ст. (1883); *Д. Багалій* “Історія Северской землі” (1882); *П. Молчановський* “Очерк известій о Подольской земле до 1434” (1885); *М. Андріяшів* “Очерк історії Волинской землі” (1887); *М. Грушевський* “Очерк історії Київской землі” (1891); *П. Іванов* “Історическія судьбы Волинской землі” (1895); *В. Данилевич* “Очерк ист[орией] Полоцкой землі” (1896); *В. Ляскоронський* “Історія Переяславской землі” (1896); *Ол. Грушевський* “Пинское Полесье” (1901) і ин. Деяких визначніших з цих істориків обговоримо даліше.

ІХ. МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Михайло Драгоманів родився 18 вересня 1841 р. в Гадячі. Його рід належав до дрібних дворян, що вийшли з козацької старшини. Батько його, Петро, любувався в книжках і від малого привчив сина до читання; вже як ученик повітової Гадяцької школи Михайло читав історичні твори, як Карамзіна “Історію Російської держави” і Бантиш-Каменського “Історію України”. В гімназії у Полтаві Драгоманів здобув основне знання латинської мови, навчився цінити природописні науки і передусім завдяки одному з учителів – А. Строїнові увійшов глибше у зрозуміння всесвітньої історії; в гімназії він читав Жілліса “Історію Греції”, Шльоссера “Історію XVIII в.”, нариса Меколя, Гізо і ин. З дому і зі школи він виніс гуманні і ліберальні ідеї. По скінченні гімназії Драгоманів перейшов в університет у Києві 1859 р. Це був

час ліберальних змагань попечителя Пирогова, і Київський університет майже дорівнював західним свободою науки і студентського життя. Драгоманів увійшов у гурток студентів, що закладали недільні школи для народу, сам він викладав історію у приватній педагогічній школі. Він познайомився і з українським національним гуртком, що був доволі нечисленний; у багатому він поділяв думки націоналістів, але дещо видавалося йому занадто крайнє, як ненависть українців до російської літератури і ворогування з поляками; тому Драгоманова і його однодумців називано “космополітами”. В університеті Драгоманів стояв під впливом ліберальних професорів. Головно студіював всесвітню історію, особливо соціальні боротьби в Римі за республіки і початки християнства.

В 1863 р. Драгоманів покінчив університет, короткий час учителював, але вже 1864 р. на основі праці про імператора Тиберія став приватним доцентом всесвітньої історії в Київському університеті. Із поля всесвітньої історії він написав цілий ряд праць, особливо про Рим, як: Державні реформи Діоклеціяна і Константина В[еликого]; Льогографи і положення жінки у перший вік Римської імперії; питання про історичне значення Римської держави і Тацит; Положення і завдання науки старої історії; Палатинський горб в Римі по розкопкам. З нової історії: Боротьба за духовну владу і свободу совісті XVI–XVII в. При заняттях старинною історією Драгоманів звернув увагу на міфологію арійських народів і це повернуло його до студій над народною словесністю, далі в цім напрямку пересунулися його головні наукові студії.

Плата приватного доцента не вистарчала на прожиток, і Драгоманів почав віддаватися побіч науки публіцистиці, найбільше писав про політичні відносини України, торкаючися до справ культури, мови, літератури і ін. В 1870 р. він зложив магістерський іспит і став уже державним доцентом та дістав стипендію на виїзд за границю. Перебув там три роки. В Німеччині у Берліні він прислухувався лекціям найвизначнішого історика Риму Момзена і працював в бібліотеках. Далі був у Швейцарії, Чехії, Австрії, в Італії і в Галичині. Між іншим він збирав матеріали до порівнюючого коментаря до видання історичних українських пісень. У Відні і у Львові познайомився з галичанами і написав пару статей про Галичину: “Русские в Галиції” і “Литературное движение в Галиції” (Вестник Европы 1873), “Література російська, великоруська, українська і галицька” (львівська “Правда”, 1873); те саме і в італійській та французькій мові. Дещо пізніше Драгоманів увійшов у переписку з львівськими студентами-москвофілами, що гуртувалися в тов[аристві] “Академічеській кружок” і видавали газету “Друг”, і своїми переконуючими статтями (1875–1876) позискав для українства І. Франка та М. Павлика; зв’язки Драгоманова з галицькою молодіжжю з того часу не переривалися, він допомагав студентські бібліотеки у Львові і Відні книжками і дуже причинився до поширення свобідніших, європейських ідей в Галичині. Його переписка з галицькими діячами – це неперебрана скарбівниця дорогоцінних помічень про культуру й життя Галичини та інших українських земель.

Як Драгоманів повернувся до Києва, застав тут великий науковий рух. Старші, здебільша гімназійні учителі, гуртувалися при Київським відділі Географічного товариства; молоді, студенти, збиралися в гуртки і працювали над словарем та приготувляли популярні книжки. Драгоманова вразила відсталість українства від європейських впливів. “На моє диво, – пише він в автобіографії, – студенти

українського гуртка, навіть більше спосібні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від московської цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, які теж неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи, а все ж таки читали Міля, Маркса, Лассалья і т. д., хоч у російських перекладах... Пробуток в Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм – це найкраща основа для українських автономних змагань і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті”. Цю думку Драгоманів переводив в університетських лекціях, у розправах у Географічному товаристві, у газетних статтях і в розмовах з молоддю.

В університеті він викладав курс старинної історії, який почав оглядом історіографії, переходячи далі до найдавнішої культури та історії старинного Сходу. У Географічному товаристві він подав про точки стичности між українськими і західно-європейськими піснями, як “Отголосокъ рыцарской поэзии в малорусских народных песнях (Записки Югозапад[ного] Отделения Русс[кого] Географ[ического] Общества, т. II), “Песни и сказанія о кровосмешеніи” (друковане), “Малорусскія народныя преданія и рассказы” (1876). Тоді ж спільно з В. Антоновичем він видав “Историческія песни малорусскаго народа”, т. I (1874).

Менші статті з тих часів: “Археологічний з’їзд у Києві ” (Правда, 1874); “Мих[аил] Максимович” (Записки Югозапад[ного] отдел[енія] Р[усскаго] геогр[афического] общ[ества] I, 1873 і Вестник Европы, 1874), “Исторія возсоединенія Руси” Куліша (Київ[ській] Телеграф, 1875), “К вопросу о следах великорусс[кого] богатырскаго эпоса в Малороссіи” (1875); “Антракт в історії українофільства 1867–72” (1876); “Про укр[аїнських] козаків, татар та турків” (1876).

Діяльність Драгоманова зустрілась з негодованням реакційних російських кругів, які почали на нього доноси, помагали їм галицькі москвофіли, яким не подобалися Драгоманові впливи в Галичині. Ця нагінка осягнула свою мету: прикінці 1875 р. звільнено Драгоманова з університетської катедри. Тоді ж почалися переслідування українського літературного і наукового руху: в маю 1876 закрито Київський відділ Географічного товариства, що вів працю на полі українознавства, і заборонено українські видання, вистави і концерти.

Драгоманів виїхав 1876 р. поза межі Російської держави. Переїхав Галичину і думав осісти у Відні та видавати там українські видання; але що австрійська цензура стала гостріша, перенісся до Швейцарії і там перебув з 1876 до 1889 р. Тут Драгоманів міг вести свobodно і наукову, і політичну діяльність. Він поставив собі подвійну мету: перше, зібрати матеріал до пізнання України, та її культурного і політичного розвитку; друге, ширити європейські вільнодумні ідеї на українських землях (він стояв близько до соціалістичних гуртків). Всі його праці з цієї епохи носять характер напів-науковий, напів-публіцистично-політичний. Найважливіше видання його – це “Громада” в 7 випусках (1878), рід журналу, присвяченого зібранню матеріалів про сучасне економічне і політичне життя України, з програмовими статтями про українську політику; але є в ній й освітлення української історії. Окреме історичне видавництво – це “Нові українські пісні про громадські справи, 1764–1880” (1881) та “Політичні пісні укр[аїнського] Народу XVIII–XIX в.”

(1882–1885). До нової історії України відноситься книжка “*Историческая Польша и великорусская демократія*” (1882), де зібрані дані про відношення польських і російських партій до української справи, починаючи від 1860-х рр. Багато енергії витрачував Драгоманів у тому часі на публіцистику, головню в обороні українства перед нетолерантними російськими соціалістами.

Менші історичні статті з того періоду: “Вольности Війська Запорозького” (1877); “Матеріяли до малоруської історії в італійських архівах (“Друг”, 1877); “Пропащий час, українці під московським царством” (1877); “Ученая експедиція в Югозап[адный] край” (Вестник Европы, 1877); “Політичні думки в нових укр[аїнських] піснях” (“Славянський альманах”, 1880); “М. І. Костомарів” (Світ, 1881); “Із історії вірші на Україні” (Вагра, 1887); “Kosaken” (Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopedie), = Козаки (Львів, 1906); Науковий метод в етнографії (Товариш, 1888).

В 1889 р. Драгоманів став професором всевітньої історії в болгарському університеті у Софії. Тоді з великою енергією взявся до наукової праці, особливо на полі фольклору; свої розвідки містив у болгарських виданнях, у львівському “Життю і Слові”, напр., “Матеріяли до історії віршів укр[аїнських].” (1894), “Матеріяли і замітки до історії життя і слова на Україні” (1895), “Нові варіанти кобзарських співів” (1895). Для історії дав тільки популярні розвідки “Іван Вікліф” (1892), “Шістсот років Швейцарської спілки” (1892), “Старі хартії вільности” (1894).

Деякі замітки до історії містять “Австро-руські спомини 1867–1877” (1889–1892), “Чудацькі думки про укр[аїнську] справу” (1892), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893).

Михайло Драгоманів умер 20 червня 1895 р. у Софії і там його похоронено.

Частину творів Драгоманова видав М. Павлик у збірнім виданні “Розвідки М. Драгоманова про укр[аїнську] народну словесність і письменство”, 4 т. (Збірник філологічної секції, т. II, III, VII, X). Павлик та І. Франко видали також значну частину його переписки, незвичайно інтересної для пізнання сучасного життя; не раз порушені там й історичні питання. Видано теж “Собраніє політичних сочиненій М. П. Драгоманова”, т. I–II (1905–1906).

Драгоманів як дослідник визнається надзвичайно критичним умом. В західно європейській школі він навчився працювати індукційним методом – всі погляди будувати на фактах. Він виступав гостро проти “поверховного скакання по предметам” і жадав “глибокого наукового досліду в сирому м’ясі”. Драгоманів на Заході здобув собі також питомий його працям порівнюючий метод: так і в розслідуванні народної словесності, і в історії зміг багато явищ прояснити через порівняння їх з всевітньою літературою чи історичними подіями. З сучасної собі укр[аїнської] історіографії Драгоманів був невдоволений: Костомарову закидав поклони перед російською державністю і це, що він злуку України з Московщиною уважав органічним ділом; Кулішеві дорікав за його капризність; Антоновича критикував за його перестарілу філософію “національних духів”.

Драгоманів не дав нам повного курсу історії України, але мав свій окремий погляд на нашу минувшину і подав його у загальних нарисах (в “Тромаді”, в “Истор[ической] Польше” і ін.).

Драгоманів звертає увагу на велику залежність життя народу від землі. Слов’яни замешкували простори без природних границь. Індивідуальність тим

просторам давали тільки ріки: кожне слов'янське плем'я займало окрему річну область, як Дніпро, Вислу і ін. Ріки були теж комунікаційними дорогами, що лучили ці області зі світом. Але суцільність цих областей розбивали інші чинники: литовців і поляків від Балтійського моря відділяли багна, українців від Чорного моря – степи. Тому всі ці народи шукають собі місця виходу і пруть на себе взаємно: українці, великороси, литовці, поляки.

Княжим часам Драгоманів не присвячує спеціального дослідю, але уважає її державою українською.

Литовське завоювання він уважає природним з'єдиненням земель від Балтійського до Чорного моря, й українцям ця держава давала можливість опертися і Польщі, і Московщині, через те заховувалася рівновага на сході України. Цю рівновагу розбили удари поляків, з одного боку, турків – з другого.

Через турецьку небезпеку Україна наблизилася до Польщі: це була властива причина Люблінської унії. В політиці Польщі до України Драгоманів не бачить ніякої плановості. Поляки не дали Україні автономії, хотіли прикувати її до себе централізацією і засимілювати. Але це завдання було понад їхні сили: вони не забезпечили українським землям оборону від мусульман; соціального устрою польського, з перевагою шляхти, не можна було утримати на Україні; все те викликало серед українців реакцію: скріплення національної свідомости, козацькі рухи і відосередкові змагання до Московщини.

У відродженню XVI в., в якому перед вели братства, Драгоманів бачить західний вплив – реформація (протестантизм, соціалізм). Це поступовий європейський рух, на ньому братства зросли в силу. І знов причину занепаду братств Драгоманів бачить у тому, що вони не пішли за реформацією до останніх консеквенцій, не перевели реформи в догмах і обрядах. Православна реакція – це був крок взад у культурнім розвитку. Завдяки цим західним впливам українська культура має європейський характер.

Козаччина – це озброєний стан, що бажав зрівнятися у правах зі шляхтою. Польща не погодилася з цим змаганням і тому козаччина повстала проти неї. Хмельниччина – це часи самостійної Укр[аїнської] Держави (Драгоманів виразно стверджує, що це була держава); основою її сили була згідна співпраця й організація всього населення. Хиби Гетьманщини Драгоманів бачить у тому, що вона не знищила окремішности станів. Занепад Гетьманщини іде через руйнуючі впливи сусідів та через соціальні і культурні різниці серед станів України: ворогування посполитих з козаччиною, міщанства з духовенством і ін.

Злука України з Московщиною не виходила з платонічного змагання до єдності, не був це органічний поворот до матернього пня; Україна шукала в Москві підмоги проти польської аристократії і проти Туреччини. Московщина, так само як Польща, не показала умілості організації України. Україну відпихала від Московщини деспотична монархія, що була противенством українського устрою, та вузька релігійно-обрядова нетерпимість, яка не вміла пошанувати українських обичаїв (через те уніяти польщилися та йшли в обійми Польщі). Росія не розуміла навіть ідеї єдності укр[аїнських] земель: в Андрусівськмі мирі 1667 р. дозволила Польщі взяти західну Україну; в XIX в. залишила Галичину Австрії. Похибкою Москви було також знищення Запорозжя, яке під кінець вело успішну колонізацію, через те припізнилилася культуризація південної України.

При огляді нового відродження Драгоманів звертає увагу на значення традицій Гетьманщини і на культурний вплив шкіл: навіть чужі школи, як польський ліцей у Крем'янці і російські університети у Харкові і Києві, були підмогою укр[аїнського] національного відродження.

Січ Драгоманів уважав позитивним чинником, навіть зразком устрою. Він ставив високо господарську спільність запорожців, відсутність станів і найбільше запорозьке “безначальництво”, *анархію*. Політичним ідеалом Драгоманова була “вільна спілка”.

Драгоманів переносить дослід історії України на іншу площу, як його попередники. Його позитивні прикмети – це критицизм і порівнюючий метод, зрозуміння культури, особливо західної, вища національна свідомість. Негативною стороною є недооцінювання чи незрозуміння держави. Його ідеї анархії дуже подібні до таких же ідей Костомарова (хоч обох істориків ділили великі різниці), – принесли багато шкоди й українській історіографії і громадській думці. Але й при цій недостатці Драгоманів – це одна з найбільше плідних проявів в нашій історіографії.

Х. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ХІ. СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ

Народ[ився] 9 січня 1875 р. в Купновичах Рудецького пов[іту] в Галичині у селянській родині; гімназію покінчив у Самборі, університет у Львові під кермою Грушевського, став гімназійним учителем, в 1912 р. габілітувався на доцентуру австрійської історії у Львівському університеті, в 1918–1921 рр. був у дипломатичній службі Зах[ідно]-Укр[аїнської] Республіки, тепер живе у Берліні.

Першим і головним предметом студій Томашівського була епоха Богдана Хмельницького, якій присвятив оці головні праці: “Причинки до історії Хмельниччини” (1896), “Самуїл Кушевич і його записна книга” (1897, Кушевич – львівський міщанин, що полишив дуже об’єктивні записки про облоги Львова Хмельницьким та інші сучасні події); “Матеріяли до історії Галичини”, т. I–III (друковані в “Жерелах до історії України” Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевче[енка] – 1898, 1901, 1913, у двох перших томах є актовий матеріал до народного повстання 1648 р. в Галичині, у третім – сучасні латинські і польські літописи); “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.” (1898) – опис повстання у різних околицях Галичини, “З історії галицько-руських соймиків” (1898), “Перший похід Б. Хмельницького в Галичину” (1914) – більша монографія, яку обговоримо далі; “Один момент під Зборовом 1649 р.” (1914); врешті цінне видання “Ватиканські матеріали до історії України” (1919, в “Жерелах до іст[орії] Укр[аїни] – недокінчене)

До перших праць належать ще дві розвідки з економічної історії: “Податковий ухвали в Польщі за Казимира Ягайловича” (1897) і “Погляд на стан людности Львівської землі в середині XVII в.” (1901).

До пізніших часів, а саме епохи Мазепи, відносяться статті: “Словацький висланник на Україні 1709 р.” (1906), “Причинки до історії Мазепинщини” і “Листи Петра В[еликого] до А. М. Сінявського” (1909). До цього ж часу є ще монографія “Угорщина і Польща на поч[атку] XVIII в.” (1909).

Томашівський дав дещо до історії шкільництва, а саме: розвідки про гімназію в Бережанах (1905–1906) та “Матеріали до історії шкільництва в Галичині XVIII в.” (1909).

Дальше Томашівський цікавився Закарпатською Україною і присвятив їй статті: “Угорські русини у світлі урядової статистики” (1903); “Причинки до пізнання етногр[афічної] території Угор[ської] Руси” (1905); головним результатом цих студій є “Етнографічна карта Угорської Руси” (1910), видана Петроградською Академією наук – одинока карта, що докладно змалювала частинку території України; врешті “Угорська Русь” (1914).

Як доцент Львівського університету др Томашівський викладав історію Галичини. До цієї області відноситься його праця, видана під час війни по німецьки “Weltpolitische Bedeutung Galiziens” (1915).

З праць із історіографії треба згадати огляд історичної літератури про Україну за 1901–1910 рр. у “Jahrbücher der Geschichte” (1913) та оцінку наукової діяльності Вол[одимира] Антоновича (1906) і замітку про Куліша (1922).

Синтезу своїх історичних поглядів дає др Томашівський в книжці “Українська історія”, ч. I. Старинні і середні віки” (1919), в нарисі “Церковний бік української справи”, у збірці політичних статей “Під колесами історії” (1922) та у статтях у “Хліборобській Україні”, “Ділі” і ін.

Перші свої наукові погляди формував Томашівський під впливом Драгоманова, Франка і Грушевського. На перших його працях слідний передусім вплив Грушевського як того, що кермував ним як студентом університету. Так, напр[иклад], “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.” він розпочинає такими словами “Життя кожного народу зложене немов із двох верстов, неоднакових розмірами й формою. Одна положена вище одної, ця більш освітлена, та – неначе темрявий ліс. Зверхня верства – це ті політично-суспільні елементи, що наслідком боротьби й минулих обставин виступили на перший план. Звідси характеристика якої історичної хвилі – це переважно характеристика цієї верстви. Під цією верствою, одначе, живуть і борються широкі народні маси, мають свої бурі і пристрасти. Коли противність в напрямі змагань обох верстов загострюється, то змагання мас виходять на ширший горизонт, стають більше замітною історичною проявою; коли ж ця противність ослаблюється, хоч би й хвилево, тоді вже широка течія життя народних мас уступає першого місця тим визначнішим елементам, а розміри, прикмети їх змагань вимикаються з-під ока поверховного обсерватора. Сучасники легко збували ці глибші перії суспільного моря, особливо як їх змагання не зробили свого рішучого звороту в політично-суспільній боротьбі. Та у найновішій фазі історичної науки, як знаємо, проявився напрям просліджувати людське життя з усіх боків, у кожному напрямі, у цілій глибині. Появилось багато студій, що видвигнули на світ образи суспільного й економічного стану різних часів і народів, малюють участь усіх суспільних і народних верств у боротьбі до втворення або усунення певного бажаного або знелюбленого ладу. Звісно, українсько-руська історіографія далеко ще не в розцвіті, тому й багато хвилин нашої історії не відповіли завданням науки. Хотячи докинути цеголку до пам’яткової будівлі нашої минувшини, ми вибрали на сей раз найвиразніший період змагань нашого народу, боротьби за політичну та суспільну волю, той час, що його зовемо Хмельниччиною. Подамо тут образ боротьби не тих “вершин”, що назnamenovali собою ці часи, але

зійдемо до “низин”, цих народних мас, що за почином і під проводом козацтва боролися проти сучасного ладу. Одностайність, хоч і поверховна, змагань обох верстов учинила, що тодішні прояви загалу народу покрились темрявою, а на перше місце вийшов могутній гетьман та лицарі з-під Корсуня, Берестечка, Батога...”

Цей вступ вказує, у якому напрямкові йшли інтереси молодого історика: як взагалі вся тодішня українська історіографія, він бажає передусім виявити значення маси і усунути на другий план вищі верстви. Але вже при закінченню цієї праці Томашівський немов переходить на іншу позицію. Він ставить собі питання, які були виследи народного повстання в Галичині 1648 р., і дає сумну відповідь: економічний занепад країни, убуток укр[аїнського] селянства, збільшення польської колонізації, упадок укр[аїнської] шляхти і міщанства, занепад православної церкви. І далі він питає, які були причини цих невдач, і відповідає: невдачі прийшли “особливо задля інстинктивності народних рухів, недостачі тісної організації та якої-небудь політичної і суспільної цілі. Саме собою життя з таким характером не може в нормальних обставинах витворити якихось дійсних політичних здобутків. Воно таке, що коли б мені хто хотів кількома словами схарактеризувати народні рухи самої Галичини, то не міг би дібрати інших слів до того, як слова Шіллера:

*Wo rohe Kräfte sinnlos walten,
Da kann sich kein Gebild gestalten...**

Томашівський доходить до погляду, що маса із-за своєї незрілості була чинником не творчим, а руїним, негативним. Цей погляд не виступає тут ще ярко і гостро, але в дальшому розвитку історичних поглядів Томашівського ця думка займає одно з перших місць.

Суцільно впорядковані погляди на укр[аїнську] минувшину подав Томашівський аж по 20 роках у підручнику “Українська історія”.

У вступі зазначає автор, що хоче дати тільки політичну історію, він полишає на боці господарське і культурне життя. Це замітне хоч би тому, що, напр[иклад], Грушевський якраз економічне життя ставить на першому місці. Томашівський спинається наперед на головних чинниках, що рішали про напрям укр[аїнської] історії. Перший чинник – земля. Розглядаючи це питання, д-р Т[омашівський] підносить залежність України від Чорного моря, “зловіщу залежність” від тих сил, що володіли воротами Ч[орного] моря – Босфором і Дарданеллами. З Чорним морем в’яже Україну водна сіть Дніпра, що обхоплює майже всі укр[аїнські] землі. Окреме становище займали тільки землі над Сяном і Бугом, що належать до Балтійського сточища, тому ці землі могли відіграти окрему роль в історії України (Галицько-Володимирська держава). Господарське життя України залежне головню від флори: “упродовж цілої історії українець – пасічник і хлібороб, поза тим щонайбільше вояк або дрібний ремісник”. Від рослинності залежна теж колонізація: українці посуваються від лісової полоси до лугової і звідси до степової. Луг і степ довгі віки були у володінні чужих кочовиків, українське населення тільки повільною боротьбою здобуло ці полоси. Даліше автор обговорює українську расу і переходить до культурних чинників. Візантійського впливу д-р Т[омашівський] не перецінює, замічає, що ця культура прийшла до нас не в оригінальній формі, а у болгарській перерібіці. Західний вплив римської культури

* *Де панує безглузда груба сила,
Там не з’явиться ніякий твір (нім.)*

у нас прийшов пізно і обмежувався на область матеріальної культури, не діткнув майже духовної області. Це була причина відсталости українського народу: “України майже не діткнули такі животворні думки й ідеї, як боротьба папства з цісарством, хрестоносні походи, відродження, реформація, які таке важне займають місце в історії римської Європи у сфері її ідейного і громадського життя. Натомість ніде не було стільки боротьби за зверхні культурні форми: обряд, календар, азбуку, слова, як саме у вірних східної церкви”. Тому східна церква тратила у нас впливи, західна зискувала. Врешті постав у нас посередній релігійний тип – церковна унія.

Із замітніших поглядів Томашівського на поодинокі періоди нашої історії значимо найважливіші. Щодо початків Київської держави він придержується норманського завойовання. Київську державу він не вважає українською, а зве її “руською”, бо географічно вона обіймала цілу Східну Європу і право до неї мають три “руські” народи. Першою українською державою він називає державу Галицько-Володимирську, що обіймала самі українські території. Признає їй великі заслуги: забезпечення західних земель від полонізації, яка грозила їй дуже скоро, остаточний розрив з Московщиною, завдяки чому витворився український національний тип, заціплення на Україні західних впливів, особливо корисних для укр[аїнської] нації. Культурним капіталом з цих часів Галицька Україна могла пережити пізніше лихоліття.

Про державу козацьких часів Томашівський говорить у зразковій монографії “Перший похід Б. Хмельницького на Галичину”. Ця розправа особливо цінна через те, що тут вперше Б. Хмельницький виведений у вірнім світлі – не як якийсь буйний запорожець-добичник, без політичної ідеї, як зображали його не раз давніші історики, а як серйозний і глибокий державний муж і організатор. Томашівський констатує поміркованість гетьмана і у соціальних справах (союз зі шляхтою) і у воєнних (границя [по] Случі). “Він належав до тих воєвод і політиків, що гаразд розуміють, що трудніша річ удержати здобуте, як лише здобувати”. Томашівський звертає увагу на це, що [за часів] Хмельницького територія України була дуже широка, слабо залюднена, з границями, відкритими на всі боки, без виробленого державного апарату, з армією, яка щойно творилася. Він стверджує велику різницю між реєстровими козаками, що були ядром правильної армії, та черню, яка радше шкодила воєнним операціям, як помагала.

У цім констатуванні *реальних державних сил* (чи недостачі їх) лежить велика ціна твору Томашівського; його попередники писали про те саме, не стараючись вдуматися в це, що таке державна машина, які сили підпомагають їй, які їй шкодять.

У статті “Історія і політика” (у “Хліборобській Україні”, V–VI) Томашівський прихилиється до висновків Липинського про конструктивні – творчі сили та про сили деструктивні в нашій історії. Тому він старається також реабілітувати Куліша, який – може, у спосіб занадто крайній – осуджував і картав руйніницькі діла черні (“Під колесами історії”).

У згаданій статті “Історія і політика” причину політичної нашої незрілості у нових часах добачає Томашівський, між іншим, в укр[аїнській] історіографії. “Хто мав їм (політикам) дати здоровий історично-політичний інстинкт і досвід? Очевидно, наша історіографія. Значить, коли треба докоряти когось за безплідність у виховавчій ролі історії, то не саму історію як таку, а її товмачів-істориків. І дійсно, вони в першій мірі винні тому, що в нашій громадянстві так мало історичної свідомости, історичного змислу й орієнтаційної здібности, а так багато антиісторичних і деструктивних

інстинктів... Поперед усього українська історіографія вражає своїм археологізмом і відчуженістю від сучасного життя; тим часом, як громадянство у своїх національних проявах і змаганнях мусить бути в органічному зв'язку з досвідом *минулих* часів, так само історик, який не розуміє механіки сучасного життя і його цінностей, дасть – у найкращім разі – музейну галерею більше або менше оригінального череп'я й інтересних історичних мумій, але не буде ніколи здібний відтворити дійсного життєвого образу тих часів. Та сама хиба, сполучена з нестачею ширшого освітнього горизонту, ніколи не дозволить історикові знайти необхідно ясний, логічний і доцільний Wertmavstab* при порядкуванні й оцінці історичних людей, подій і явищ. Вкінці наша історіографія, переважно страшенно схоластична в методі, неорганічна в конструкції і неможливо неартистична у формі, нездібна не тільки захоплювати читача, а навіть роздратувати його в його поглядах, пересудах та уподобаннях”.

Томашівський має цю велику заслугу в українській історіографії, що відважився поставити перед нашими істориками питання, котрі чинники мають позитивне значення в нашій минувшині, котрі знов негативне. Розв'язка цього питання – це головний зміст праці другого визначного історика найновішої доби – В. Липинського.

ХІІ. В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ

В'ячеслав Липинський народ[ився] 1882 р. в Затурцях, Володимирського пов[іту] на Волині, походить із старого українського шляхетського роду, що в новіших часах спольщився. До гімназії ходив у Житомирі та Києві, університет перейшов у Кракові і Женеві. Від 1918 р. був послом Української держави у Відні; в Австрії живе й тепер. Перші праці Липинського мали на меті освітити минувшину української шляхти й наклонити сучасних нащадків цієї шляхти, здебільша спольщених, вернутися назад до українського національного табору. В 1908 р. Липинський належав до основників й редакторів тижневика “Przegląd Krajowy”, що служив цій ідеї, 1909 р. видав історично-публіцистичну брошуру “Szlachta na Ukrainie”, що зробила велике враження і своєю тенденцією, і синтетичним хистом автора, – нікому не повелося так коротко і ядерно, а при тому глибоко змалювати значення укр[аїнської] шляхти в українськ[ом] культурнім і політичн[ом] житт[ю] України.

В 1912 р. Липинський видав велику книгу “Z dziejów Ukrainy”, призначену до освідомлення зденаціоналізованої укр[аїнської] шляхти. Тут побіч різних документів і дрібних заміток про національну працю укр[аїнської] шляхти в минувшині були дві більші праці Липинського: про полковника Станислава Михайла Кричевського, одного із співробітників Б. Хмельницького, та про політику гетьмана в 1657 р. Головним змістом цих праць є відношення тодішньої укр[аїнської] шляхти до Укр[аїнської] держави.

В 1920 р. ці праці вийшли перероблені під заголовком “Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії укр[аїнського] Державного будівництва в XVII ст.” (як III т. Історичних студій і монографій Липинського, інші томи не вийшли). Це головна праця Липинського, в якій його ідеологія виступає вже в усталенім виді. З менших розвідок згадаємо “Аріяньський соймик в Киселині 1638” і “Генерал артилерії В[еликого] кн[язівства] Руського”. В журналі “Хліборобська Україна”

* Wertmavstab – критерій вартості (нім.)

Липинський друкує “Листи до братів-хліборобів”, в яких не раз дає освітлення й українській минувшині.

Липинський зайняв виразне становище супроти давнішої укр[аїнської] історіографії, а саме супроти її демократичної школи. Він робить їй закид, що вона стоїть на недержавному становищі і навіть старається оправдати залежність України від чужих. Не дооцінюючи значення держави, вона зате відноситься з сентиментальною пошаною до опозиційних й деструктивних проявів у нашій минувшині, до чинників, що руйнували державу. Липинський ставить собі іншу мету: розслідувати, які чинники сприяли розвиткові держави, які знов нищили її. “Без власної держави я собі ніколи не уявляю і тепер не уявляю можності існування української – не етнографічної маси, – а нації”.

Нація, – виказує Липинський, – має деякі прикмети незмінні або статичні (як мову, фізичний тип, расовий характер, нижчу культуру і ін.), але все добуває також нові прикмети, динамічні, організуючі. Більшість нації є пасивна і нових національних цінностей не творить. Нові прикмети дає нації тільки *активна меншість*, яка виступає на верх нації силою своєї матеріальної і моральної сили як її “*аристократія*” (у первіснім значінню – арістос = найліпший). Аристократія не є незмінна; в різні епохи ця активна меншість має різний склад; не раз входять у неї нові активні елементи, чи шляхом добровільного приєднання, чи революційним. Аристократія організує націю і дає їй самостійне життя; без неї пасивна маса підлягає чужій владі. Для організації активна меншість мусить мати владу в руках. Ця влада опирається на силі матеріальній (засобах продукції, державнім апараті) і на моральній – на дійсній організаційній праці, що дає оправдання цій владі (“Хліборобська Україна”, т. VII–VIII).

Ці загальні тези – це вислід студій Липинського над укр[аїнською] минувшиною (та історією інших народів). Княжі часи він обговорює тільки принагідно (“Хліб[оробська] Укр[аїна]”, VII–VIII, с. 173). Організуючим активним чинником у Київській державі були варяги, добичники і войовники. Вони перевели уніфікацію племен Східної Європи в одну державу, дали їм спільну назву (Русь) і одну віру. Але вони не зуміли осісти на землі і створити сильну клясу, на якій могла б опертися державна будова. Тому Київська держава упала. Знищили її активні кочовики татари завдяки тому, що з ними злучилися “татарські люди”, громади, що повстали проти укр[аїнських] князів. Ліпше зорганізована була Галицько-Володимирська держава, де вже верхня верства творила сильну осілу клясу. Продовженням цієї держави була держава Литовсько-Руська, в якій була сильна аристократія (білорусько-українська), лицарсько-земельна, що переховала традиції культури княжих часів. Ця верства оправдувала своє існування працею на землі й обороною краю від ворогів; вона мала монархічні погляди і піддержувала державу. Розклад цієї аристократії прийшов через польські впливи: поширилися змагання протимонархічні і антимілітарні, що розложили і знищили цю верству.

Принагідно дотикає Липинський церковних справ. Православ'я він уважає консервативною вірою, що утримувала націю; унія – це віра “поступова”, яка старалася погодити укр[аїнські] національні домагання з польськими державними тенденціями.

Нову активну аристократію творить козаччина, зорганізований земельно-військовий стан з лицарською культурою, з ідеалом монархії, у якій бачить

забезпечення справедливості, рівноваги між станами. Козаччина веде боротьбу, з одного боку, проти магнатів, які доводять до верхів польську анархію, з другої сторони, проти дезорганізуючих чинників, що ідуть із степу. Городова козаччина поборює степову, напівкочову козаччину, яка ворожо відноситься до осілого життя і до державної влади. Зате притягає до себе останки давньої шляхетської аристократії, яка не затратила ще своїх державних традицій. Державна влада за Б. Хмельницького приймає форму монархії, яка дбає про вирівнювання різниці між станами.

Причини занепаду Козацької держави Липинський бачить у руйнуючих польських впливах, які підкопали монархію і дали Україні республікансько-демократичний лад.

У найновішому періоді наших днів причину занепаду держави Липинський бачить у цьому, що не витворилася здорова верства “аристократії”, а провід обняли здекласовані елементи демократичної інтелігенції.

В культурі Липинський бачить також боротьбу двох напрямків: творчого й організуючого європейського, що починав свою працю плугом, ширив осіле життя, та руйнуючого азійського, що наш народ зводив до стану бездержавних кочовиків. Велике значення для культури і держави приписує Липинський землям північно-західним, які завдяки своєму забезпеченню лісовою полосою були захистом культури і державної традиції.

Погляди Липинського мають характер суцільності. Він старається всю укр[аїнську] історію освітлити з одного погляду, звести її в органічну цілість. Він – найвизначніший історик-державник; державу він уважає найголовнішою передумовою створення і життя нації. Тому вся його симпатія по стороні творчих, організуючих чинників у минувшині, цієї активної “аристократії”, до якої-небудь верстви вона належить; тому він осуджує гостро всі руїницькі виступи й прояви.

Одну недочаку відчуваємо в поглядах Липинського: замало ще освітлене і поглиблене питання, чому народна маса так часто виступала проти цієї аристократії, що організувала державне життя. Це питання, яким головню займалася демократична історіографія, яка признавала все рацію народній масі. У теперішню хвилю стоять у нас проти себе дві історичні школи: *державників*, які головне значення в історії приписують аристократії і негативно оцінюють роллю народу, – і *демократів*, для яких народна маса є головним предметом досліду і які легковажать державу в минувшині. Майбутнє завдання нашої історіографії – знайти шлях, що довів би до одного наукового погляду на історію України.

ЗАКІНЧЕННЯ

У цих викладах обговорено тільки найважливіших представників української історичної думки. Не могли знайти місця дослідники, що на різних полях причинилися до піднесення нашої історіографії, але верховодячого місця не займали. Згадати треба хоч оці імена: Осип Бодянський, видавець літописів, Микола Іванишів, дослідник сільського устрою, Александр Лазаревський, автор праць про лівобережну Гетьманщину, Дмитро Багалій, живучий ще історик Слобожанщини і організатор історичного відділу Академії наук, Никандер Молчановський, видавець шведських матеріалів до історії Хмельниччини, Яків Шульгин, дослідник

відносин України до Московщини, Орест Левицький, історик Хмельниччини і побуту України, В. Данилевич, нумізматик, В. Модзалевський, геральдик, Олександра Єфименко і багато інших. Не присвячено також місця галицькій історіографії, яка мала головних представників у Д. Зубрицькім, І. Шараневичу і А. Петрушевичу, не рахуючи цілого ряду інших.

БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ХІХ–ХХ в.

(ДРУГА ЧАСТИНА)

ХІV. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

161. Три листи В. Антоновича // Записки НТШевченка, т. 89.
162. Антонович В. Автобіографія.
163. Ефименко А. Южная Русь, т. II.
164. Ефименко А. Выдающиеся новейшие историки // Вестник и бібліотека самообразования, 1905, ч. 2.
165. Иконников В. Біографіческій словарь профессоров Университета св. Владимира, Київ, 1884.
166. Хроніка Наук. Тов. ім. Шевченка, ч. I.
167. Томашівський С. Володимир Антонович // Літерат.-наук. вісник, 1906, кн. I–III, і відбитка: Львів, 1906.
168. Венгеровъ. Критико-біографіческій словарь, т. I (стаття Д. Багалія).
169. Грушевський М. Памяти В. Антоновича // Записки НТШевченка, т. 82.
170. Падалка Л. В. Б. Антонович // Труды Полтавской археогр. комиссії, т. V.
171. В. В. Б. Антонович (некролог) // Вестник Европы, 1908, IV.
172. Грушевський М. В. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Укр. Наук. Тов. в Києві, т. III (1909) і відбитка.
173. Верзилов А. Памяти В. Б. Антоновича // Труды Чернигов. археогр. комиссії, т. VII (1908).
174. Русова С. В. Б. Антонович // Русская мысль, 1909, IV.
175. Памяти В. Б. Антоновича // Чтенія общ. Нестора, т. XXI (1909).
176. О. Л. Світлій памяти В. Антоновича // Рада, 1911, ч. 54.
177. Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії // Рада, 1909 і відбитка: Київ, 1909.
178. Воспоминанія о В. Б. Антоновичі // Труды Чернигов. комиссії, т. VII (1908).
179. Gawroński Rawita Fr. Włodzimierz Antonowicz, Львів, 1912.

ХV. МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

180. Листи М. Драгоманова до І. Франка і інших (1887–1895), 12 т., Львів, 1908.
181. Павлик М. Листи Д. Тянячкєвича до М. Драгоманова (1876–77), Львів, 1906.
182. Павлик М. Переписка М. Драгоманова з Н. Кобринською (1893–95), Львів, 1905.
183. Павлик М. Переписка М. Драгоманова з др Т. Окунєвським, Львів, 1905.
184. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. I–VII, Чернівці, 1910–1911.

185. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895, його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів, Львів, 1896.
186. Павлик М. Драгоманів і його роля в розвитку України, Львів, 1907.
187. Павлик М. М. Драгоманів, “високий рівень” українства та нова ера, Львів, 1906.
188. Павлик М. Памяти М. Драгоманова, Чернівці, 1902.
189. Павлик М. Перші поминки М. Драгоманові у Кракові, Львів, 1895.
190. Павлик М. М. Драгоманів як політик, Львів, 1911.
191. Галушинський М. М. Драгоманів – ідеолог нової України, Львів, 1921.
192. Донцов Д. М. Драгоманів і ми // Літ.-наук. вістник, 1923, IV.
193. Драгоманів М. Автобіографія, Київ, 1917.
194. Драгоманів М. Два учителі, Львів, 1902.
195. Кистяковский Б. М. П. Драгоманов по его письмам.
196. Русова С. Памяти М. П. Драгоманова // Русс. мысль, 1905, VIII.
197. Овсяннико-Куликовський Д. М. П. Драгоманов // Наше минуле, т. 2 (1918).
198. Єфремов С. Один з нездійснених планів М. Драгоманова // Наше минуле, ч. 3, 1918.
199. Стебницький П. Нові видання творів М. Драгоманова // Книгар, ч. 20 (1919).
200. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманів і женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922.
201. Грушевський М. М. П. Драгоманов. Посмертна згадка // Зап. НТШ, т. VI.
- XVI. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**
202. Грушевський М. Автобіографія [без заголовка], Львів, 1906.
203. Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському, Львів, 1906, в ньому: бібліографія праць М. Грушевського, зладив І. Е. Левицький.
204. Герасимчук В. М. Грушевський як історіограф України // Записки НТШ Шевченка, т. 233, 1922.
205. Наша політика і професор М. Грушевський, Львів, 1911.
206. Українська історіографія XIX–XX в. Друга частина // Національна бібліотека ім. Василя Стефаника. Архів Івана Крип'якевича. Справа № 157. – С. 1–175. – Рукопис.

Червень 1923 р.

Література

- Андрусак М.* Іван Крип'якевич // Літопис Бойківщини. – 1970. – № 1–2. – С. 40–62; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – С. 573–577.
- Байк Л.* Освіта // Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів, 1968. – С. 505.
- Буцко М., Редько Ю.* Підпільний університет // Жовтень, 1988. – № 5. – С. 72–75.

Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – С. 477.

Історія Львова. – Київ, 1984. – С. 216.

Качмар В. Львівський (таємний) український університет // Довідник з історії України: А–Я. – Київ, 2001. – С. 131–132; Енциклопедія історії України. – Т. 6. – Київ, 2009. – С. 368.

Кислий В. Українські високі школи у Львові і студентський рух в Західній Україні у першій половині 20-х років ХХ с. – Львів, 1991. – С. 16–29.

Ковалюк Р. Студентський рух у 1921–1929 рр. // Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. – Львів, 2001. – С. 208–224 (Відродження студентського руху. Організація Українського таємного університету у Львові).

Ковальський М. Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 842–862.

Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 118–119.

Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. – С. 35–36.

Мартинець В. Університет у катакомбах // Студентський прапор. – 1944. – № 1–3.

Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Львів, 1923. – С. 79–130.

Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів–Нью-Йорк, 1999.

Мудрий В. Львів осередком боротьби за український університет // Наш Львів. Ювілейний збірник. 1252–1952. – Нью-Йорк, 1953. – С. 126–132.

Мудрий В. Український університет у Львові. 1921–24. – Нюрнберг, 1948. – С. 16–37; Мюнхен, 1955.

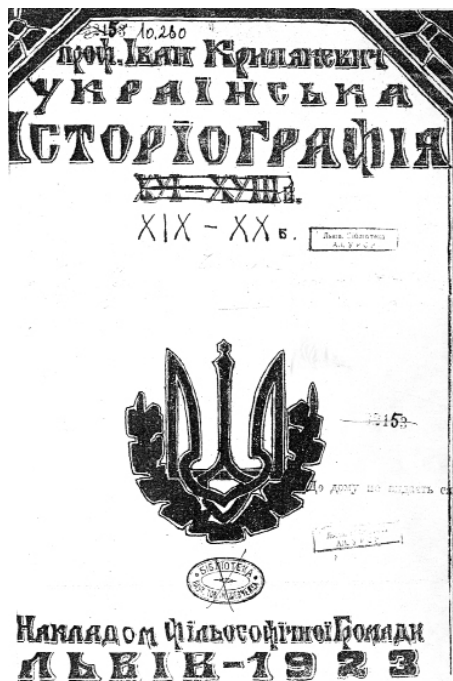
Соляр І. Освіта // Історія Львова. У трьох томах. Т. 3. Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. – Львів, 2007. – С. 82–83.

Хобзей П. Таємний університет у Львові // Україна: наука і культура. Вип. 25. – Київ, 1991. – С. 45–59.

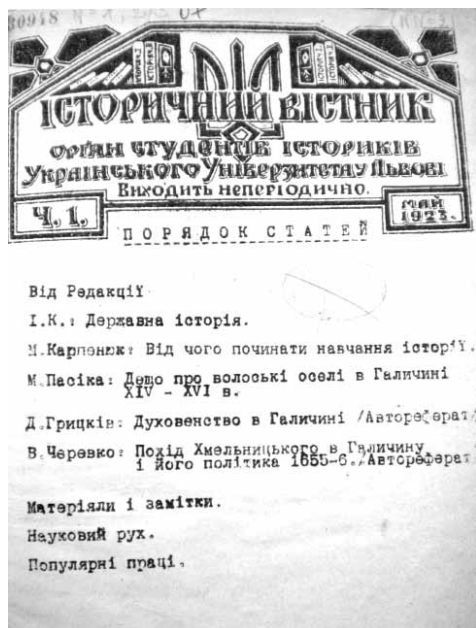
Щурат С. Василь Щурат (Життя і науково-літературна діяльність // Щурат В. Г. Вибрані праці з історії літератури. – Київ, 1963. – С. 22.

*Історія Української держави.
Титульна сторінка*

*Українська історіографія.
Титульна сторінка*

Історичний вісник

ІСТОРИЯ РУСОВЪ

или

МАЛОЙ РОССИИ.

сочинение

Георгія Кошкина,

Архивника Белорусскаго.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1846.

"Історія Русов"

Кониський Г.

Маркович Я.

Полетика В.

Бодяньський О.

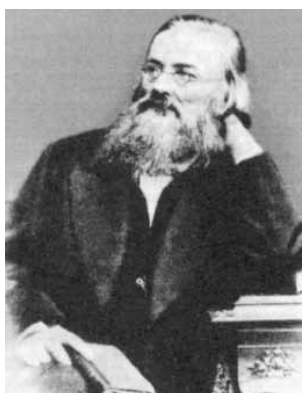
Бантши-Каменський Д.

Маркевич М.

Максимович М.

Костомаров М.

Куліш П.

Антонович В.

Драгоманов М.

Грушевський О.

Томашівський С.

Липинський В.

Крип'якевич І.